

اوزیر حاجی بیگوف و همسرش ملیکه:  
رمانی که در نامه‌ها نوشته شده است

#### خلاصه

این نوشتار به بررسی ابعاد ناشناخته زندگی و شخصیت عزیر حاجی‌بیلی، آهنگساز بزرگ آذربایجانی، از طریق نامه‌های عاشقانه او و همسرش ملکه خانم می‌پردازد. این نامه‌ها که عمدتاً به زبان روسی نوشته شده‌اند، روابط عمیق عاطفی، تلاش برای تحصیل موسیقی در مسکو، و دشواری‌های مالی و خانوادگی را نشان می‌دهند. ملکه خانم نه تنها عاشقی وفادار، بلکه مدیری کاردان برای خانواده بزرگ همسرش بود. عزیر در این نامه‌ها، همواره نگران سلامتی همسرش است و او را به یادگیری زبان ترکی تشویق می‌کند. سفرهای کاری، مشکلات با انجمن «نجات»، و تلاش برای ورود به هنرستان مسکو، بخش دیگری از این روایت است. ملکه خانم نیز با صبر و هوش، پشتیبان اصلی عزیر در دوران دوری و بحران‌های سیاسی مانند حوادث ۱۹۱۸ میلادی بود. این نامه‌ها، تصویری انسانی، رمانتیک و واقعی از یک هنرمند بزرگ ارائه می‌دهند که فراتر از شهرت عمومی‌اش، دغدغه عشق، هنر و خانواده داشته است.

کلمات کلیدی: عشق، نامه‌ها، موسیقی، آذربایجان

استناد (آپا): رستم‌آوا-توحیدی، س. مترجم: ولی زاده آقجه، م. اوزیر حاجی بیگوف و همسرش ملیکه: رمانی که در نامه‌ها نوشته شده است. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - سال ۰۴، شماره ۱۱، بهار ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

پروفسور دکتر سولماز رستم‌آوا-  
توحیدی

ایمیل:

[sru.tohidi@gmail.com](mailto:sru.tohidi@gmail.com)

وابستگی:

انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم  
آذربایجان

مترجم: اوران (محمد) ولی زاده  
آقجه

Solmaz Rustamova-Tohidi

Email:

[sru.tohidi@gmail.com](mailto:sru.tohidi@gmail.com)

Affiliation:

Doctor of Historical  
Sciences, Professor

## UZEYIR AND MALEYKA

### A Novel Written in Letters

#### Abstract

This text explores the unknown personal life of Uzeyir Hajibeyli, the renowned Azerbaijani composer, through his intimate love letters to his wife Maleyka Khanum. Written mainly in Russian, these letters reveal a deep emotional bond, his struggle to study music in Moscow, and severe financial and family hardships. Malekeh was not only a devoted lover but also a capable manager of Hajibeyli's large family. Throughout the correspondence, Uzeyir constantly worries about her health, encourages her to learn Azerbaijani Turkish, and shares his frustrations with the "Najat" society and his efforts to enter the Moscow Conservatory. Malekeh, in turn, patiently supports him during separations and political turmoil, including the bloody events of 1918. These documents portray a romantic, hardworking, and caring man, far from his public legend, whose ultimate goals were love, musical perfection, and family welfare.

**Keywords:** Love, Letters, Music, Azerbaijan

**CITATION (APA):** Rustamova-Tohidi, S. UZEYIR AND MALEYKA, A Novel Written in Letters. Urmia. Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 04, number 11, Spring 2026, ISSN: 3041-8690.

Solmaz Rüstəmovə-  
Tohidi

E-poçt:

[sru.tohidi@gmail.com](mailto:sru.tohidi@gmail.com)

Mənsubiyyət:

Tarix üzrə elmlər doktoru,  
professor.

## ÜZEYİR və MƏLEYKƏ Məktublarda yazılan roman

### Xülasə

Bu mətn bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin həyat yoldaşı Məleykə xanımınla məhəbbət məktubları əsasında onun şəxsi həyatını işıqlandırır. Rus dilində yazılmış bu məktublar dərin sevgi, Moskvada musiqi təhsili uğrunda mübarizə, maddi sıxıntılar və ailə qayğılarını əks etdirir. Məleykə xanım həm sadıq sevgili, həm də Üzeyir bəyin böyük ailəsinin müdrik idarəçisidir. Məktublarda Üzeyir bəy həmişə Məleykənin sağlamlığından narahat olur, ona türkcə öyrədir və "Nicat" cəmiyyəti ilə çətinliklərini bölüşür. 1918-ci il hadisələrində ailənin İrana mühacirəti də qeyd olunur. Bu sənədlər Üzeyir bəyi sadə, romantik, zəhmətkeş və ailəsevər bir insan kimi tanıdır və onu məşhur bəstəkar obrazından fərqli göstərir.

**Açar sözlər:** Sevgi, Məktublar, Musiqi, Azərbaycan

**CITATION (APA):** Rüstəmovə-Tohidi, S. ÜZEYİR və MƏLEYKƏ, Məktublarda yazılan roman. Urmiya: "Azərbaycan və Türk Tarixi Araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 04, nömrə 11, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

## ÜZEYİR VE MALEYKA

### Mektuplarda Yazılan Roman

Solmaz Rüstemova-  
Tohidi

E-posta:

[sru.tohidi@gmail.com](mailto:sru.tohidi@gmail.com)

Üyelik:

Tarih Bilimleri Doktoru,  
Profesör

### Özet

Bu metin, ünlü Azerbaycanlı besteci Üzeyir Hacıbeyli'nin eşi Maleyka Hanım'a yazdığı aşk mektuplarıyla bilinmeyen özel hayatını gözler önüne seriyor. Çoğunlukla Rusça yazılan bu mektuplar; derin bir aşkı, Moskova'da müzik eğitimi alma çabasını, maddi zorlukları ve geniş aile yükümlülüklerini anlatıyor. Maleyka Hanım, sadık bir eş olmanın ötesinde, Hacıbeyli'nin büyük ailesini yöneten yetenekli bir kadındır. Mektuplarda Üzeyir Bey, eşinin sağlığını sürekli endişeyle takip eder, ona Türkçe öğretir ve "Necat" cemiyetiyle yaşadığı anlaşmazlıkları paylaşır. 1918 olayları sırasında ailenin İran'a göçü de anlatılır. Bu belgeler, Üzeyir Bey'i romantik, çalışkan, fedakâr ve ailesine düşkün bir insan olarak tanıtarak, onu kamuoyundaki efsanevi besteciden farklı bir boyutta sunar.

**Anahtar Kelimeler:** Aşk, Mektuplar, Müzik, Azerbaycan

**CITATION (APA):** Rüstemova-Tohidi, S. ÜZEYİR VE MALEYKA, Mektuplarda Yazılan Roman. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 04, sayı 11, Bahar 2026, ISSN: 3041-8690.

Azərbaycanın XX əsr mədəniyyət və musiqi tarixində Üzeyir Hacıbəyli (Hacıbəyov) qədər hələ öz sağlığında geniş şöhrət qazanaraq tanınan və sonralar da adı və xatirəsi daim əziz tutulan ikinci bir şəxs təsəvvür etmək çətindir. İlahi istedad, böyük zəhmət, təhsil və qıraətlə daim artırılan bilik, yeniliyə açıqlıq, maraq, müşahidə, ünsiyyət, xeyirxahlıq, nəhayət qayğı və məhəbbət kimi keyfiyyətlərin təcəssümü olan bu insan nəinki ki, öz zamanında, bəlkə də Zamanın fəvqündə doğulmuşdu. Belə ki, yaşadığı bütün üç fərqli siyasi quruluş, üç dövlət – Çar Rusiyası, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Azərbaycan SSR – şəraitində bütün sarsıntı və təlatümlərə, maneə və çətinliklərə baxmayaraq özünü təsdiqin bütün sınaqlarından keçərək baş vurduğu hər sahədə peşə, həyatda isə şəxsi Kimliyini saxlaya bilmişdi: bəstəkar, dirijor, musiqişünas, pedaqoq, jurnalist, publisist, redaktor, nəşir, dramaturq, alim, ictimai-siyasi xadim! Oğul, Qardaş, Dost, Ər, Qohum, Müəllim, sadəcə İnsan!

Lakin həтта bu gün də - Üzeyir bəyin 140 illik yubileyinin böyük təntənələr, yeni kitablar, elmi məclislər, konsertlər, tamaşalar ilə qeyd etdiyimiz günlərdə belə, biz Üzeyir bəyi “Tanırıq!!!” – deməyə cürət edə bilmərik. Belə ki, hələ çox cavan vaxtlarından daim mətbuatın, daha sonralar ən müxtəlif sahələrdə tədqiqatların diqqət mərkəzində olan bu insanın həyat və yaradıcılıq yolu ilə ən kiçik təmasdan sonra onun haqqında deyilən, yazılan, öyrənilən ... bilik və məlumatların heç də tam və kamil olmadığı aydınlaşır.

Neçə illər əvvəl – Üzeyir bəyin son dərəcə məzmunlu və hadisələrlə zəngin həyatını arxiv sənədləri əsasında təsvir etmək təklifi ilə işə başladığım zamandan bu həqiqəti özün üçün günbəgün təsdiq edirdim. Bəlkə də buna görə – bu suallar cavabsız qalıb, daha nə isə tapmaq olar – düşüncəsi ilə işi bitirə bilmirdim, heç indi də hələ bitirməmişəm. Çünki çox tezliklə məlum olmuşdu ki, Üzeyir Hacıbəyov hələ yalnız Azərbaycan arxivlərindəki sənədlərdə adı keçən tanınmış şəxsiyyətlər arasında bəlkə də birinci yer tutur. Bütün bu illər ərzində 1-2 cild ehtimal edilən sənədlər toplusu üçün 17 müxtəlif arxiv fondlarından artıq 4 -5 cildlik materiallar yığılıb və axtarış prosesi hələ davam edir. Lakin illər də gedirdi, odur ki, bütün cildləri hazırlayıb birdən nəşr etmək fikrindən daşınası oldum. Və bir qayda olaraq bütün böyük klassiklərin əsərlərinin (burada sənədlərin) külliyyatlarının sonuncu cildinə daxil edilən “Məktublar” hissəsinin nəşrini qabağa salmağa qərar verdim. Üzeyir Hacıbəyova ünvanlanan məktubların sayının yüzlərlə, bəlkə də daha çox olduğu faktından çıxış edərək onların içindən Üzeyir bəyin yalnız öz ailə üzvləri, qohumları və yaxınları ilə yazışmalarını ayırdım.

Bu qərarımı şərtləndirən daha bir mühüm amil vardı. Hələ 2013-cü ildə azərbaycanlıların 1918-ci il kütləvi qırğınlarına dair Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının iki cildlik "Şamaxı..." sənədlər toplusunu nəşrə hazırlayarkən erməni quldur dəstələrinin dinc müsəlman əhalisinə qarşı təsəvvürə gəlməz qəddarlıqlarının ağırlığından dərin stress keçirirdim. Bu əhvalın ruhuma tam hakim kəsilməməsi üçün həmin sənədlərlə paralel olaraq Üzeyir bəylə Məleykə xanımın ülvə bir sevgi, təmizlik, səmimiyyət, qayğı dolu, ruhu oxşayan, romantik aşiqanə məktublarını kompüterdə yığırdım. Əslində onları oxuduqca barmaqların özləri bu kövrək əl yazılarını çap hərflərinə, mətnlərə çevirirdi...

Tezliklə, bu məktubları siz də oxuyacaqsınız...

İndi isə "Üzeyir Hacıbəyli. Şəxsiyyət. Sənətkar. Vətəndaş. (Üzeyir Hacıbəyov arxiv sənədlərində)" ümumi adı altında çoxcildlik nəşrin I cildinə – "Məktublar. Xatirələr. Telegramlar. (Ailə üzvləri və yaxın qohumları ilə yazışmalar)" – yazdığım "Ön söz"dən Üzeyir bəylə Məleykə xanımın münasibətlərinə aid bir hissəni diqqətinizə təqdim edirəm. Əminəm ki, çoxlarınız özünüz üçün yeni bir Üzeyir Hacıbəyov kəşf edəcəksiniz...

\* \* \*

300-dən artıq məktubu əhatə edən 9 fəsildən ibarət I cildin I fəslinin materialları – Üzeyir bəylə Məleykə xanımın yazışması, tək-tək istisnalarla, demək olar ki, ilk dəfə nəşr olunur.

Tarix etibarilə bu yazışma 3 dövrə bölünür. I dövr 1909-cu ilin iyun-dekabr aylarındakı zaman kəsiyini – Qoridə, Zaqafqaziya Müəllimlər seminariyasında oxuduğu illərdə (1899-1904) sinif yoldaşı Əli Terequlovun Tiflisdə yaşayan ailəsi ilə yaxından tanış olan gənc Üzeyirin bu ailənin 6 qızından biri - Məlikə Terequlovaya ürəyini açıqdan və razılıq alandan sonra başlanan və yarım il davam edərək toy ərəfəsində başa çatan məktubları əhatə edir. Üzeyir bəyin bu dövrə aid əldə olan 19, Məlikə xanımın isə 15 cavab məktubu, əgər əsas qəhrəmanın sənət bucağından baxılırsa hələ 40 il çalınacaq böyük "Məhəbbət simfoniyasına" Giriş kimi dəyərləndirilə bilər. Əslində həmin dövr bu münasibətlər artıq özünü Şərqdə ilk operanın banisi kimi təsdiq etmiş Üzeyir bəyin elə həmin operasının qəhrəmanları ilə də müqayisə oluna bilərdi, yalnız bircə fərqlə – sonluğu vüsəllə bitən "Leyli və Məcnun". Bu "həyat operası" isə hələ 1908-ci ildən də əvvəl, Üzeyir üçün böyük dünyaya ilk pəncərə olan Qoridən sonra, gördüyü ilk teatr şəhəri Tiflisdə, Volqaboyu tatarları zadəgan nəslinə məxsus Terequlovlar ailəsi ilə ünsiyyətdən bəhrələnmişdi.

Tanınmış maarifçi, qardaşı ilə bərabər Tiflisdə ilk dəfə oğlanlar və qızların birgə oxuduğu məktəb açan, Tiflis sünni məscidinin rəhbəri olan Həsən Terequlovun böyük ailəsində hökm sürən kübar həyat tərz, yüksək əxlaqi-mədəni dəyərlər, təhsil, poeziya, musiqiyə maraq və eyni zamanda sadəlik, səmimilik və qayğı dolu bir mühitin cazibəsinə düşməmək mümkün deyildi. Terequlovlar ailəsinin gənc Üzeyirin dünyagörüşünün və zövqünün formalaşmasında oynadığı rol onun öz məktublarının və Məlikə xanımın xatirələrinin sətiraltı mənalardan çox aydın nəzərə çarpır. Sonralar Üzeyir bəy bu ailə ilə ünsiyyətdən "aldıqlarını" qat-qat artıqlaması ilə "qaytaracaq" və bəlkə də yalnız öz dairələrində geniş tanınan Terequlovlar da məhz Üzeyir bəylə qohumluqları ilə daha geniş müstəvidə şöhrət tapacaqlar. "Terequlova" soyadını "Hacıbəyova" ilə əvəz edən Məlikə xanım isə daxil olduğu yeni ailəsində Məleykə adlanacaq və ömrünün sonuna qədər həqiqətən Üzeyir bəyi dərinləndirən, anlayan və qoruyan bir mələk olacaq.

Əslində bu iki gəncin qarşıdakı böyük həyatın bütün sınaqlarından – kəsiblikdən tutmuş, dözülməz məişət çətinlikləri, xəstəliklər, ictimai-mənəvi sarsıntılar, itkilər, fiziki təhlükələr və nəhayət, övladsızlığa qədər – çıxacaq qarşılıqlı sevgisinin ilk qığılcımları haqqında məktublardan da çox, Məleykə xanımın 3 ayrı-ayrı mətnlərdən ibarət "Xatirə dəftərində" bəhs edilir. Terequlovların evində toplaşan gənclərin Tiflisin ətrafında təbiət qoynuna etdikləri gəzintilər zamanı seminarist Üzeyirin dağ çiçəklərindən toplayıb bağladığı gül dəstələrini hələ yeniyetmə Məleykəyə verməsi ilə başlayan ilk "xəbərdarlıqlar" və neçə illər sonra Bakı bulvarında gəzinti zamanı artıq müəllim və qəzetçi Üzeyirin bu şəhərdə yaşayan qardaşlarına qonaq gəlmiş gənc qıza birdən-birə həyəcan dolu - "Məleykə xanım, siz məni bəyənirsiniz?" sualı ilə "nöqtəsi qoyulan" eşq Etirafı Məleykə xanımın son dərəcə dolğun, şirin, canlı, gözəl dillə qələmə alınmış xatirələrinin ən parlaq səhifələridir. Hətta bu etirafdan və "gərək ailəmlə məsləhətləşim" kimi əslində "razılıq" bildirişindən sonra da hələ Üzeyir bəyə "siz" deyər müraciət edən ağıllı, tərbiyəli, xeyirxah və incəqəlbli Məleykənin özünün də müdrik qadın, nəcib insan və məsləkdaş ömür yoldaşı kimi gələcək bitkin obrazı artıq onun ilk məktubları və xatirələrində özünü büruzə verir.

Üzeyirlə Məleykənin bu dövr "mənim əzizim, sevgilim, sevincim" başlıqlı məktublarının poetikasını və səssiz musiqisini – qarşılıqlı məhəbbət etirafı, həsrət və ayrılığın izzətləri, gecikən məktubların doğurduğu kədər və qüssə və s. və s. – yalnız bu yazışmanı oxumaqla duymaq mümkündür. Sevgililər arasında "inciklik" yalnız "ehtiyatsız" verilən sualdan

(Üzeyirin Məleykəyə): "Mənim məktublarımı saxlayırsanmı?" – yaranırdı. Hər gün təkrar-təkrar oxunan bu məktubları saxlamamaq olardımı? Ah, Üzeyir!!!

Redaktoru olduğu "Tərəqqi" qəzetinə gələn zərflər arasında Məleykədən gözlədiyi məktubun olmadığına Üzeyirin reaksiyası isə obrazlı bənzətməsinə görə ədəbi uğur sayıla bilərdi: "Mən əlində bir yığın əskinaz tutan, amma bunların onun pulu olmadığına təəssüflə baxan xəzinədara bənzəyirdim..."

Qoridəki müəllimlər seminariyasının tədris proqramında şagirdlərin ən ciddi şəkildə musiqi ilə məşğul olmaları, bir ya iki musiqi alətində çalmaqları icbari xarakter daşıyırdı. Üzeyir Hacıbəyov, eləcə də onunla eyni ildə, eyni gündə anadan olmuş, eyni sinifdə oxuyan və sonralar onunla həm də bacanaq olacaq Müslüm Maqomayev ilkin musiqi təhsillərini məhz bu ocaqda alsalar da, böyük musiqi dünyası ilə tanışlıqları Terequlovların daimi qonaqları olduqları zamanlarda, Tiflis opera teatrının tamaşaları ilə başlayır. Məleykə xanımın Üzeyir bəyin Qori dövrü həyatı ilə bağlı xatirələrindən parçalar bu baxımdan böyük maraq kəsb edir:

"Bizim seminaristlər artıq üçüncü və dördüncü kursda olanda biz artıq dəstə ilə opera teatrına getməyə başladıq... Yadımdadır, italyan sənətçilərinin ifasında "Sevilya bərbəri" komik operasını Üzeyir necə şövqlə qarşılamışdı. Diqqətlə dinlədikdən sonra o, fasilə zamanı bu əsəri çox həvəslə şərh etdi və dedi ki, növbəti dəfə gələndə əgər bu gözəl opera ifa olunarsa, mütləq gedib yenidən dinləyərək. Xatırladığım qədər, Üzeyir "Sevilya bərbəri"nə üç dəfə baxmışdı. Çaykovskinin əsərləri, xüsusən də müxtəlif vaxtlarda gördüyü "Yevgeni Onegin" və "Qaratoxmaq qadın"ı çox bəyəniirdi və mən anladım ki, Çaykovski onun kumiridir."

Hər belə tamaşadan sonra Üzeyirin cuşa gələrək Terequlovların evində saatlarla pianoda çalması və bu zaman ona mane olmamaq üçün hamının sakitcə otağı tərk etməsi kimi ayrı-ayrı epizodlarla yanaşı Məleykə xanım xatirələrində Üzeyir bəyin artıq musiqi dünyasına qərq olduğunu göstərən digər məqamlar da açıqlanır. Qori seminariyasında təhsilini başa vurduqdan sonra müəllim təyin olunduğu Qarabağın Hadrut kəndinə yola düşməzdən əvvəl Üzeyir Tiflisdə Terequlovlarla birlikdə bir daha "Qaratoxmaq qadın" tamaşasına baxır və dostu "Əliyə xitabən deyir ki, opera tamaşalarında iştirak etmək onun çox şeyə gözünü açıb və o, indi hansı məqsədə doğru getməli olduğunu başa düşüb".

Lakin Üzeyir bəyin yalnız musiqi deyil, qələm sahibi kimi istedadı da məhz bu illərdə üzə çıxır. Oxuduğu seminariyada şahidi olduğu məzəli hadisəni qələmə alıb hekayə-felyeton



şəklində Terequlovlar ailəsində oxuyan gənc qonağına evin ağsaqqalı Həsən ağa bu yazını Tiflisdə Azərbaycan dilində nəşrə başlayan "Şərqi Rus" qəzetinin redaktoru, öz dostu Məhəmməd Ağa Şahtaxtinskiyə göstərməyi məsləhət görür. "Şahtaxtinski sonralar atama danışmışdı ki, bu felyeton onun çox xoşuna gəlib, Üzeyirə "sən qələmi əlindən buraxma" deyib, ona bəzi tapşırıqlar, tərcümələr verib. Beləliklə, Üzeyir tədricən bu qəzetin fəal yazarına çevrildi".

Məleykə xanım məktublarında Üzeyir bəylə bağlı daha bir görkəmli azərbaycanlı xadimin, Qoridəki Müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsinin müdiri və burada hüquq fənnini tədris edən böyük maarifçi, ədib, pedaqoq, alim Firudin bəy Köçərlinin də adı çəkilir. Əslində Firudin bəyi ilk olaraq Üzeyir bəy xatırladır: "Bu gün hüquq üzrə seminariya müəllimimiz Firudin bəy Köçərlinskidən məktub aldım. Məndən soruşur ki, doğrudanmı Əlinin bacısı ilə evlənirəm? Onun arvadı səni tanıyır və çox tərifləyir, onlar bizi təbrik edirlər".

Məleykə xanım da cavabında yazır: "Firudin bəy Köçərlinski və onun arvadı bizdə idilər. İndi o xanımla xatırlayıram: sən demə öz qardaşı və gəlini ilə bizim evdə qonaq olublar. Onun sözlərinə görə bizdə çox xoş vaxt keçiriblər. Onlar səni atama və anama çox təriflədilər və bizi öz evlərinə qonaq dəvət etdilər. Deyəsən çox gözəl insanlardır."

Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında onlarla belə üzeyirlərə dərs, əslində həyata vəsiqə verən Firudin bəy Köçərlinin öz şagirdinin taleyində yaxından iştirakı və ömür-gün yoldaşı Badisəba xanımla birlikdə gənc Üzeyirlə Məleykənin izdivacına xeyir-dua verməsi özündə çox böyük mənalara daşıyırdı. Əslində, bu, Qoridə böyük bir azərbaycanlı gəncliyin – gələcək fədakar ziyalılar ailəsinin mövcudluğunu təsdiq edirdi. Bu baxımdan Qori müəllimlər seminariyasının Üzeyir Hacıbəyov da daxil yalnız bir neçə nəsil azərbaycanlıların deyil, ümumilikdə Azərbaycanın maarifçilik hərəkatından başlamış ictimai-siyasi və mədəni həyatında misilsiz rolu ilə bərabər, Üzeyir-Məleykə münasibətləri fonunda daha bir "xidməti" ölçüyəgəlməzdir. Beləliklə, məhz "Qori" şəhəri və müəllimlər seminariyası bu iki gəncin taleyini müəyyənləşdirən, onları bir-birilə rastlaşdıran və birgə ömür yoluna çıxaran bir məkan-obraz olaraq çıxış edir. Təsadüfi deyil ki, Üzeyir bəyin bu dövr məktublarında Məleykədən başqa daha bir "səcdə" ünvanı var – Qori! Və Məleykənin ailəsi ilə səfərə getdiyini eşidən Üzeyir bəy ondan bir xahiş edir: "Qoridən keçəndə məndən bu şəhərə təzim et!"

Əslində Qori seminariyası Məleykə xanım və ailəsi üçün də kifayət qədər vacib bir məkandır. Onun 3 qardaşından ikisi – Hənəfi və Əli Terequlovlar bu təhsil ocağını bitirib, Əli,

Üzeyir, Müslüm bir sinifdə oxuyublar və məhz bu zəmində Məleykə Üzeyirlə, bacısı Badigül Camal Müslüm Maqomayevlə, digər bacısı Əminə Terequlova Pənah Qasimovla (1906-cı il məzunu) tanış olub və ailə qurublar. Daha bir bacı – Məryəm Terequlova Pənah Qasimovun qardaşı Qubad Qasimovla evlənib. Məleykə xanımın əmisi qızı Rahilə Terequlova isə tanınmış azərbaycanlı ictimai-siyasi xadim Mehdi bəy Hacıbababəyovun həyat yoldaşı olub.

Qori seminariyasının məzunları ilə çox yaxından tanış olan Məleykə xanım təbiidir ki, öz xatirələrində bu maarif ocağından xeyli bəhs edir, Üzeyirin, Müslümün və digər azərbaycanlı seminaristlərin təhsili və həyatı ilə bağlı bir sıra maraqlı təfərrüatlar gətirir. Onun bu seminariyanı daha əvvəl bitirmiş qardaşı Hənəfi Terequlov isə Üzeyirin yalnız yaxın dostu, məsləkdaşı və qohumu deyil, ümumən Azərbaycanın ictimai-siyasi, maarif-mədəni həyatında xidmətləri olan bir şəxsiyyət idi. Əli Terequlov da Üzeyirlə dostluğunu həyatının sonuna qədər saxlayaraq ona bütün fəaliyyətində dəstək olmuş və Üzeyir bəy haqqında çox məzmunlu və səmimi xatirələrini bölüşmüşdür. Hənəfi və Əli Terequlovlar "Leyli və Məcnun" operasının səhnəyə qoyulmasında da bilavasitə çalışmış, Hənəfi işlədiyi Alekseyevski şəhər məktəbinin şagirdlərindən ibarət oğlan xorunun tamaşada iştirakını təşkil və idarə etməklə yanaşı özü Nofəl rolunu oynamış, Əli Terequlov isə Üzeyir və Qori seminariyasının digər bir neçə məzunu ilə birlikdə orkestrdə skripka çalmışdır. Terequlovlar demək olar ki, ailəliklə - 3 qardaş və 4 bacı "Leyli və Məcnun"-un ilk tamaşasında iştirak etmiş, bacılar bu münasibətlə məxsusi olaraq Tiflisdən Bakıya gəlmiş və qadınlar üçün xüsusi pərdə ilə ayrılmış mərkəzi lojada əyləşmişlər: "Teatrda "çadrasız oturan 10 qadınlardan 6-sı bizim ailə üzvləri idi".

Məleykə xanımın xatirə və məktublarında bu dövrə aid xeyli maraqlı epizodlar yer alsada onların ikisi – Qori seminariyasında təhsil və Hadruddakı müəllimlik fəaliyyəti ilə bağlı faktlar ümumən Üzeyir bəyin bioqrafiyası üçün yeni sayılmaqla xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olur ki, seminariyada oxuyarkən Üzeyir eşitdiyi və özü bəstələdiyi müxtəlif melodiyaların notlarını xüsusi bir dəftərdə qeyd edirmiş. Həmin qeydlər "Qori dəftəri" adı ilə 1902-1903-cü illər məşhur Paris sərgisində "Şagird işi" kimi nümayiş olunub.

Digər fakt: Seminariyanı bitirdikdən sonra Qarabağın Hadrut erməni kəndində müəllim işləməyə başlayan Üzeyir Hacıbəyov bir il sonra - 1905-ci ildə erməni-müsəlman silahlı münaqişəsinin Qarabağda da artıq tam gücü ilə cövlan etdiyi hadisələrin düz mərkəzinə düşür. Xüsusilə təhlükəli olan gecələrin birində bir dəstə erməni kəndlisi azərbaycanlı müəllimin qapısını döyərək onu yuxudan oyadır və "kimsə tərəfindən ona xətər yetirilməsini istəmədikləri

üçün" müvəqqəti də olsa Hadrutu tərk etməyi məsləhət görür. Erməni kəndliləri Üzeyir bəyi özləri ilə gətirdikləri ata mindirir və yandırdıqları məşəllərlə ətrafı işıqlandıraraq onu Bakıya gedən yola çıxana kimi müşayiət edirlər. Bu hadisə erməni uşaqlarına cəmi bir il dərs vermiş gənc Üzeyirin artıq o vaxt yerli kənd əhalisi arasında özünə nə qədər hörmət qazandığının bariz nümunəsi olmaqla yanaşı, həmin hadisələrin tarixi kontekstində də əhəmiyyət daşıyır.

Üzeyir bəylə Məleykə xanımın 1909-cu ilə aid yazışması daha çox şəxsi hisslər, ailələr arasında tanışlıqlar və münasibətlər, nişan və toya hazırlıqlar kimi mövzular ətrafında getdiyinə baxmayaraq, bu məktublarda, xüsusilə Üzeyir bəyin yazılarında Bakının ictimai həyatında baş verən hadisələr, onun həmin dövr müəllim və qəzetçi kimi fəaliyyəti və s. haqqında bəzi təfərrüatlar və yeni faktlar da yer almışdır. Məs., 1909-cu il 5 oktyabr tarixli məktubunda Üzeyir bəy Bakıda iki mətbu orqanın – "İttifaq" və "Tərəqqi" qəzetlərinin bağlandığını xəbər verir. Birincinin hökumət, redaktoru olduğu "Tərəqqi"-nin isə öz təsisçisi (Əhməd bəy Ağayev) tərəfindən bağlandığını bildirən Üzeyir Hacıbəyov toy ərəfəsində mühüm gəlir mənbəyindən məhrum olduğu üçün narahatlığını ifadə etsə də, nişanlısını sakitləşdirərək yazırdı: "Əzizim, qəzetimizin bağlanmasına üzülmürəm, çünki oxucuların əksəriyyəti, bakılılar bu qəzeti nəinki bəyənmişdilər, hətta düşmənçilik edirdilər. Bu qəzetə görə mən çox xoşagəlməz şeylərə dözməli oldum." Burada Üzeyir bəy "Tərəqqi" qəzeti ilə "Zənbur" satirik jurnalı arasında mütəmadi yaranan münaqişələri və özünün də cəlb edildiyi ağır qalmaqalları nəzərdə tuturdu. Başqa bir məktubunda Üzeyir bəy Bakıda müsəlman müəllimlərinin məktəb islahatları tələbi ilə keçirdikləri etiraz mitinqindən sonra çar hökumətinin cəza tədbirlərindən söz açır, cəzalandırılan tanış müəllimlərin adlarını çəkir və özünün də bu məsələ ilə bağlı münasibətini qəzet vasitəsilə bildirdiyini qeyd edirdi.

1909-cu ilin son məktublarında həmçinin gənc bəstəkarın ikinci operası "Şeyx Sənan" üzərində işi, gözləntiləri, tamaşaya hazırlıqlar və d. məsələlərlə də bağlı çox maraqlı məlumatlar vardır.

Burada daha bir mühüm məsələ ayrıca vurğulanmalıdır. Üzeyir bəylə Məleykə xanım rus dilində yazışırdılar və bu da o dövr üçün tam anlaşılan idi. Lakin diqqət və heyranət doğuran başqa bir məqamdır. Bu məktublar hər iki gəncin öz ana dili olmayan, xüsusilə Üzeyir bəyin ailəsində danışılmayan, yalnız təhsil aldığı rus dilinə nə qədər dərin, bütün incəliklərinə qədər varid olduğunu çox aydın əks etdirir. Qardaşları ilə bilavasitə Azərbaycan dilində yazışan Üzeyir bəyin tədricən Məleykə xanımı da bu dildə yazmağa və danışmağa sövq etdiyi sonrakı

dövr yazışmalardan bəlli olacaq. Rus dilinin ünsiyyət vasitəsi olduğu Terequlovların eyni zamanda bir ənənəvi müsəlman ailəsi kimi həyat-tərzi sürdüyü Məleykə xanımın məktublarında Ramazan bayramı, özü daxil hamının oruc tutduğu və s. kimi qeydlərindən məlum olur.

1909-cu il dekabr ayının sonlarında Tiflisdə çalınan toy mərasimindən sonra gənc ailə Bakıya köçür. Üzeyir bəylə Məleykə xanımın "məktublarda ünsiyyəti" bir də 3 ildən sonra, 1912-ci ilin yayında Üzeyir bəyin təhsil almaq üçün Moskvaya yollanması ilə başlanacaq.

Ardı var...

Üzeyir və Məleykə Hacıbəyovlar arasında yazışmanın şərti olaraq ikinci dövrü adlanacaq zaman kəsiyi 1912-ci il avqust – oktyabr aylarının əvvəllərini əhatə edir. Bu müddət ərzində əldə olan 51 məktubdan 35-i Üzeyir bəy, 16-sı Məleykə xanım tərəfindən yazılıb. Burada "əldə olan" ifadəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, 1909-cu ilə aid yazışmada olduğu kimi, məktubların məzmun və tarixlərindən aydın görünür ki, onların heç də hamısı hifz olunmayıb, bəzi məktubların isə ya əvvəl, ya son vərəqləri yoxdur. Bununla belə, bu dövr yazışması da istər Üzeyir-Məleykə Hacıbəyovlar münasibətlərinin xarakteri, istərsə də toxunulan digər mövzulara dair çox maraqlı məlumatlar, xüsusilə Üzeyir bəyin bioqrafiyasındakı bəzi tarixləri və məqamları dəqiqləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Üzeyir bəyin 1912-ci ilin 10 avqustunda qatarla Bakıdan Moskvaya yola düşdüyü gündən Zaqafqaziya dəmir yolunun demək olar ki, bütün stansiyalarından Məleykə xanıma poçt-kartlarda qısa məktublar göndərməsi və onların məzmunu 3 illik ailə həyatının onun ilk sevgi qığılcımlarını nəinki söndürmədiyini, əksinə daha da alovlandırıldığını göstərir. Beləliklə, Bakını tərk etdikdən bir gün sonra, 11 avqust 1912-ci il tarixdə Üzeyir bəyin Rostov-Don şəhəri dəmir yolu stansiyasında yazdığı poçt-kartdan: "Ayrılığımızdan sonra mən özümü çox pis hiss etdim, bu haqda hələ yazacam. Mən yolda özümü gözləyirəm və çox ehtiyatlıyam, mənim üçün narahat olma, amma lütfən (пожалуйста), özünü qoru, darıxma, məndən ötrü narahat olma, ən başlıcası, həmişə yaxşı əhval-ruhiyyədə ol, çox xahiş edirəm". Bu ruh bütün digər 34 məktubun məğzini təşkil edir və Məleykə xanım gəlib Moskvaya çıxana qədər Üzeyir bəyin ayrılıqdan çəkdiyi qüssə və iztirablar, onları ifadə tərz, sevgilisinin gəlişini sürətləndirmək üçün etdiyi təkliflər və s. məhəbbət mövzusunda epistolıyər janrda yazılmış ən gözəl ədəbi nümunələr sırasına daxil edilməyə layiqdir.

Moskva məktublarında həmişə pul qıtlığı çəkən Üzeyir bəyin bu böyük şəhərdə öz məişət problemlərini həll etməsinə həsr olunan parçalar, gətirdiyi xırda təfərrüatlar, rastlaşdığı insan obrazlarının təsvirləri də şübhəsiz ki, güclü müşahidə qabiliyyəti və yumor hissi olan yazıçı və publisist qələmindən çıxan mətnlərdir.

Bu dövr məktubların ən mühüm məna və informasiya yükünü isə, təbii ki, Üzeyir bəyin Moskva konservatoriyasından bəhs edən məlumatlar daşıyır. Moskvada yerləşdikdən sonra dərhal konservatoriyaya gedən Üzeyirin ilkin təəssüratı: "Mən bu müqəddəs sənət məbədinə titrək qəlb və həyəcan içində seyr etdim! Binanın təkcə zahiri görkəmi aydın göstərir ki, onun daxilində böyük sənətə ciddi xidmət edilir!"

Sənədlərinin təqdimi və digər rəsmi formallıqlar haqqında qısa məlumat verən Üzeyir bəy konservatoriyanın direktoru ilə görüşü üzərində ətraflı dayanır və bu zaman gənc azərbaycanlı bəstəkarın öz həmsöhbətini yaxşı "tanıdığı" və elə ilk görüşdən onun da diqqətini cəlb etdiyi məlum olur: "Bu gün Konservatoriyanın direktoru, əsərlərini hələ səninlə birlikdə Jeleznovodskda dinlədiyimiz bəstəkar və dirijor İppolitov-İvanovun yanında oldum. O məni çox mehribanlıqla qarşıladı və mənim əsərlərimlə maraqlandı, əsərlərimi ona göstərəcəyimi vəd etdim. Biz onunla Şərq musiqisi haqqında danışdıq və mən onun öz musiqisində başa çatdırmadığı bir hissəni xatırlatdım. O, bunu nəzərə alacağını bildirdi və sonra həftədə bir dəfə ona baş çəkməyimi və işlərimi göstərməyimi istədi. Nəhayət ki, əsl professorla qarşılaşdığım üçün necə də sevinirdim..."

Moskva konservatoriyasının rektoru, tanınmış rus bəstəkarı, dirijor və pedaqoq M.M.İppolitov-İvanov Üzeyir bəyin pianoda yaxşı çalmadığını biləndən sonra ona bəzi əməli məsləhətlər verir və onu daha bir tanınmış rus bəstəkarı və pedaqoqu, konservatoriyanın professoru A.A.İlinskiyə yönəldir. Məlum olur ki, azərbaycanlı gənc konservatoriyaya daxil olmaq üçün hələ ən azı bir il hazırlıq mərhələsindən keçməlidir.

Lakin sonrakı məktublardan görünür ki, ağır maddi durum, hər qəpiyin aparılan hesabı, yeni qazanc mənbələrinin axtarışı, təkliyin çəkdiyi əzablar, Bakıda qalan böyük ailəsinin ehtiyacları, xüsusilə müqavilə bağladığı "Nicat" cəmiyyəti ilə münaqişə həddinə çatmış münasibətlər Üzeyiri daim "Konservatoriyaya daxil olmaq kimi əsas məqsəddən" yayındırır.

Bu "müqəddəs sənət məbədinə" qəbulla bağlı üzləşdiyi şərtlər və özünün çıxardığı qərar haqda xəbərlərin Bakıda məyusluq və narahatlıq doğurması isə Üzeyir bəy üçün xüsusilə

anlaşılmazdır: "Cənablar, mən buraya musiqi öyrənmək üçün gəlmişəm; Mənim təhsilim harada və necə keçəcək, bunun qətiyyəni əhəmiyyəti yoxdur, tək o, yaxşı nəticələr versin. Musiqi bəstələmək üçün əsas olan nəzəri biliklərimi mən 6-7 ay ərzində fərdi qaydada təkmilləşdirə bilərəm, piano üçün isə mənə yalnız 1 il müəllimlə çalışma kifayətdir, sonra özüm davam edə bilərəm. Belə olan halda, iki il nəzəriyyə, yeddi il fortepiano oxumalı olacağım konservatoriyaya niyə yazılmalıyam? Məqsədimə ən qısa yolla nail olursam, uzun yol nəyə lazımdır?"

Məleykə xanım, qardaşı Ceyhun və Müslüm Maqomayevin bu məsələ ilə bağlı ifadə etdikləri "kədər" Üzeyir bəyə "gülünc gəlsə", konservatoriyaya qəbul olunmadığı xəbərini "Nicat" cəmiyyətinin münasibəti onu artıq qəzəbləndirir: "Nicat"ın mənə konservatoriyaya daxil olmaq şərti qoymağa haqqı yoxdur, belə ki, mən onların pulu ilə oxumuram. Üstəlik, mən Moskvaya musiqi öyrənməyə "Nicat" göndərməyib, mən özüm gəlmişəm. Mən "Nicat" ilə sırf kommersiya münasibətindəyəm; Mən onlara şəxsi işlərimə qarışmaq üçün heç bir hüquq vermirəm. Bu haqda heç bir söz ola bilməz".

Hər məktubda adı çəkilən "Nicat" cəmiyyətinin əsərlərindən daim pul qazandığı və bu cəhətdən əslində özünün asılı olduğu Üzeyir bəyi az qala istismar etdiyi, uzaq Moskvada daim gərginlik və əsəb içində saxladığı onun yalnız Məleykə xanımla deyil, qardaşı Ceyhun və Bakıdakı bütün işlərini həvalə etdiyi Müslüm Maqomayevlə yazışmalarından da qırmızı xətt kimi keçir. Maddi durumuna görə çarəsiz vəziyyətə düşən Üzeyirin bəzən bu cəmiyyətin irəli sürdüyü ən alçaldıcı şərtlərə razı olmaq məcburiyyətində qalması isə onun son nəhayətdə Moskva konservatoriyasında artıq uğurlar qazandıqdan sonra belə, təhsilini yarımçıq qoyub Bakıya qayıtmaq qərarına təsir edəcək.

Üzeyir Hacıbəyovun Moskvada təhsil dövrü onun böyük şəhərin açdığı imkanlardan faydalanmaq bacarığı və uzaqgörənliyi kimi keyfiyyətlərini üzə çıxarır. Moskvaya gəldiyi ilk gündən özünün və Bakıdakı böyük ailəsinin dolanışığı üçün böyük cidd-cəhdlə əlavə gəlir mənbələri axtarışları Üzeyir bəyi Rusiyada geniş "sinematoqrafiya" şəbəkəsi olan Fransanın "Pate qardaşları" kompaniyasının kino çəkilişləri cəmiyyətinə gətirir: "Məni, müsəlman yazıçısı və bəstəkarı kimi çox hörmətlə qarşıladılar. Mən onlara Şərqi həyatından səhnələr çəkməyi təklif etdim və bildirdim ki, indiyə qədər filmlərdə Şərqi həyatından heç nə yoxdur. Onlar məndən sülhətər təqdim etməyimi xahiş etdilər, bəyənərlərsə, qəbul edərlər".



Sonrakı məktublarında Üzeyir bəy öz pyesləri əsasında “Şah Abbas” və “Şeyx Sənan” mövzularında süjetləri artıq kino cəmiyyətinə təqdim etdiyini xəbər verir: “Burada məndən nəsə ciddi yapışıblar, 3 süjet verməyimi və danışıqlara gəlməyimi istəyirlər”. Bu kino truppasının Puşkin və Lermontovun əsərləri üzrə çəkiliş etmək üçün Qafqaza yollandığını və ona da bu səfərə getmək təklifi edildiyini bildirən Üzeyir bəy “musiqi təhsili ilə məşğul olduğu” üçün bu təklifdən imtina etdiyini yazır.

Başqa bir kino cəmiyyətində “İş sahibi” ilə xeyli müzakirələrdən sonra Üzeyir bəy maraqlı bir təklif alır: Şərq həyatından onun yazdığı maraqlı süjetlər əsasında studiyanın öz hesabına çəkəcəyi filmin lentinin bir surətinin pulunu ödəyərək yalnız özünə tanış məntəqələrdə - Qafqaz, Zakaspi vilayəti, İran və Türkiyədə nümayiş üçün satmaq. Həmin təklif-sövdələşmənin bütün təfərrüatlarını açıqlayan Üzeyir bəy Məleykədən bu haqda yalnız Ceyhunla bölüşməyi, başqa bir kimsəyə deməməyi xahiş edir. Bu zaman Məleykə xanımın film çəkildəndən sonra səhnə əsərlərinin öz əhəmiyyətini itirəcəyi barədə narahatlığına: “Opera ayrı, sinematoqraf isə tamam ayrı işdir” – deyə cavab verən Üzeyir bəy kino sənətinin perspektivlərini qiymətləndirərək Ceyhunun da Moskvaya gələcəyi təqdirdə bu işləri birgə görəcəklərinə böyük ümidlər bəsləyir və azərbaycanca yazır: “Bu şəhər əsl bizim yerimizdir.”

Yolunu həsrətlə gözlədiyi Məleykə xanıma məktublarının birində “Moskvada avaraları sevmirlər, amma zəhmətkeşlərə çox hörmətlə yanaşırlar” – deyə Üzeyir bəy bu şəhərdə dolanışığ üçün gəlir mənbələri axtarışlarını davam etdirir. Məşhur “Russkoye slovo” qəzetinə məqalələr göndərdiyi, həmin qəzetdə Şərq dillərində dərs verdiyi barədə elanlar yerləşdirdiyi, eləcə də axşamlar “bekarçılıqdan” Orucovların qəzetləri üçün “hər sətri 3 qəpikdən” özünün məşhur “Ordan-burdan” başlıqlı kiçik felyetonlar yazdığını xəbər verir: “Bunu özləri xahiş ediblər. Mən isə qismən pul qazanmaq üçün, qismən də öz üslubumda yazmaq kimi hansısa daxili ehtiyacdən yazıram”.

Bu “daxili ehtiyac” Üzeyir bəyi görünür, heç vaxt tərk etmir, belə ki, başqa bir məktubunda Bakı mətbuatı ilə, Orucovlarla əməkdaşlığını: “Zatən mənim yazmağımın ümdə səbəbi öz fikrimi bəyan etmək və camaatımızdan əlaqəmi kəsməməkdir” – deyə əsaslandırır.

Bütün bu qayğılarının fəvqündə “əsas məqsədim musiqidir” – vurğulayan Üzeyir bəy, “lakin sakitcə musiqi ilə məşğul olmaq və istədiyin nəticəni əldə etmək üçün aram və təminatlı həyatla yaşamaq lazımdır” – qeydini də əlavə etməyə bilmir. Belə ki, məhz dolanışığ qayğıları və Moskvanın heç də unutdurmadığı, əksinə Bakıdan gələn məktubların daim xatırlatdığı

böyük ailəsinin maddi ehtiyacları Üzeyir bəyin özünü tamamilə musiqi təhsilinə həsr etməsinə mane olur. Bu sarıdan keçirdiyi mənəvi əzab və gərginlik onun Məleykə xanıma yazdığı bütün məktublarda açıq-aydın əksini tapır. Bəzi imtahanların öhdəsindən gəlmədiyinə dair Bakıdan, o cümlədən Məleykədən aldığı iradlar isə onun bu əhvalını daha da dərinləşdirir.

Moskva konservatoriyası kimi mükəmməl ali musiqi təhsil ocağında ibtidai musiqi təhsili belə olmayan bir dinləyicinin dərhal hər hansı uğur qazanacağı, təbii ki, mümkün deyildi və Üzeyir bəyin bir çox fənlər üzrə, xüsusilə nəzəri fənlərə dair imtahanlardan yüksək qiymətlər alması qarşısında, yalnız piano çalma kimi məhz uzun müddət və davamlı təcrübə tələb edən fəndən kəsilməsi yəqin ki, gözlənilən idi. "Mən hələ Konservatoriya üçün ikrahədici, yad bir şey olmadığımı sübut etmək istəyirdim. Mənə hazırlaşmaq lazımdır və sonra, əgər lazım gələrsə, daxil olmaq. Mən sizi məyus etməmək üçün hər halda imtahanlarımı verdim, amma nə olsun? Sonrakı işlərimdən imtina etməyə məcburam, üstəlik əvvəldə mənə mehribanlıqla düz yol göstərən direktorun qarşısında rüsvay oldum".

Lakin bu halda da Üzeyir bəy Məleykə xanımı kədərləndirmək istəmir, özünə bəraətdən daha çox, onu sakitləşdirməyə çalışır: "bunu da bil ki, 10 nəfərdən yalnız 2 nəfər qəbul olundu, mənəmlə bərabər imtahan verənlər neçə illərdir professorlarla məşğul olublar, mən yazıq isə bir dərs də almamışam...". Hərçənd, "əgər "Nicat" yayın əvvəllində mənə qulaq asıb Moskvaya gəlməyə və professorlarla hazırlaşmaq üçün pul ödəməyə imkan yaratsaydı, mən birinci olardım!"...

Ən kritik məqamların birində isə tamamilə pulsuz qaldığını və naharı da "nisyə" etdiyini bildirən Üzeyir bəy "yeni borclara girməmək" üçün artıq geri qayıtmaq və bir də gələn il təhsil almaq üçün çalışmaq planını bölüşdürür. Lakin Məleykə xanımın və dostların nəhayət ki, işləri bir qədər yola qoyması və Məleykənin özünün Moskvaya gəlib çıxması bu planları hələ bir müddət təxirə salır. Bütün bu vaxt ərzində Məleykə xanımın öz həyat yoldaşına və onun böyük ailəsinə nə qədər maddi və mənəvi dəstək verdiyi məktublardan çox aydın görünür.

Üzeyir və Məleykə Hacıbəyovların 1912-ci ilə aid yazışması, təbii ki, Məleykə xanım Moskvaya gələndən sonra başa çatır və Moskva dövrü haqqında qalan məlumatlar artıq Üzeyir bəyin Ceyhuna, Müslümə və bacısı oğlu Camala məktublarında əks olunur. Lakin bu dövr Üzeyir bəyin Məleykə xanımla yazışmasında diqqəti cəlb edən daha bir önəmli məqam var. Məktubların birində Üzeyir bəy hər hansı xəbərdarlıq etmədən, rusca yazdığı mətnin arxasına birdən-birə ərəb əlifbasında belə bir əlavə edir: "Sevgili Məleykə! Bundan sonra mən sənə



kağız yazanda türkcə də yazacağam. Mənim hər bir kağızım sənin üçün bir dərs olar. Amma gərək sən də hərdən bir mənə türkcə kağız yazasan ki, görüm nə tövr yazırsan. Qələt olsa da zərər yoxdur, mən burada düzəldib sənə bildirərəm. Məndən hər bir barədə (во всех отношениях) xatircəm ol. Yemək sarıdan (со стороны) nigaran olma (не беспокойся), yaxşı yeyirəm. Məndən cəmi qohum-əqrəbaya salam-dua söylə. Hələ ki, xudahafiz. Sağ ol, var ol. Səni sevən Üzeyir.”

Beləliklə, Üzeyir bəyin sevimli xanımına öz ana dilini öyrətmək cəhdləri kiçik məktublar şəklində başlayır. Məleykə xanımın bu “dərsləri” necə mənimsədiyi isə onun Üzeyir bəyə cavablarından məlum olur.

Artıq deyildiyi kimi, Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyi arxivində 1912-ci ilə aid Üzeyir bəyin öz xanımına 35, Məleykə xanımın isə ərinə 16 məktubu saxlanılır ki, bu say nisbəti məktubların ünvanları – Bakı və Moskva – nəzərə alınmaqla başa düşüləndir. Bakıya gələn məktublar əksərən qorunmuşdur, Moskvaya göndərilən məktubların da bir qismini Üzeyir bəyin saxladığını və özü ilə Bakıya gətirdiyini ehtimal etmək olar. Onların arasında Məleykə xanımla yanaşı Ceyhun bəyin və Müslüm Maqomayevin də məktublarının olması bu ehtimalı bir daha təsdiq edir. Məleykə xanımın cavab məktublarının sayca daha az olmasının başqa səbəbləri də var və bu heç də “diqqətsizlikdən” irəli gəlmir. Üzeyir bəyi qatarla Moskvaya yola salarkən “bütün pəncərələrin qarşısı tutulduğu üçün sevgilisi görə bilməməsindən hədsiz narahat olan” Məleykə xanımın ayrılıq və təklikdən çəkdiyi nisgilli hisslərinin ifadəsi heç də Üzeyir bəyin məktublarından az təsirli deyildir. Amma indi ərinin artıq özününkü bildiyi böyük ailəsinin qayğıları, dolanışığı həm də onun üstünə düşüb. Aldığı maaşla həm ailəyə, həm Üzeyirə dəstək verən Məleykə xanımın boynuna çəkdiyi iş üçün duyduğu məsuliyyət, ağbırçək Şirin anadan tutmuş, qayınlarına, baldızlarına və onların çoxsaylı uşaqlarına qədər çox səmimi, səbirli və doğma münasibəti məktublarının hər sətrində özünü büruzə verir. Məleykə xanım həm də Üzeyir bəyin Bakıda ən etibarlı “vasitəçisi”dir, həll olunmalı problemlərin, dolaşığa düşmüş işlərin, pul haqq-hesablarının içindədir, əlindən gələni edir, hara lazımdır gedir, kiminlə gərəkdir danışır, bu barədə ərinə ən kiçik xırdaqlarına qədər məlumatlandırır, ürək-dirək verir, sakitləşdirir. Üzeyir bəyin bəzi qərarları ilə razı olmadığı məqamlarda isə fikrini bildirməkdən çəkinməsə də bunu mümkün qədər yumşaq tərzdə edir: “Mən belə düşünürəm ki, əgər sən öz əsərlərini sinematoqraf vasitəsilə şəhərlərə yaysan, onda mümkündür ki, heç kim teatra getməsin, çünki insanlar filmlərə baxmağa daha həvəslidirlər. Məsələn, əgər

“Fenomen”də “Şah Abbas”ı göstərsələr, tamaşasına kim gedər? Hər halda, sən özün bu barədə yaxşıca fikirləş, amma mən qorxuram ki, bu yolla sən öz pyeslərini itirməyəsən...”.

Üzeyir bəyin Moskva konservatoriyasına daxil olmaq işini bir il təxirə salmaq planı ilə bağlı qərarına da Məleykə xanım özünəməxsus tərzdə münasibət bildirir: “Hə, mən çox istərdim ki, sən heç olmasa konservatoriyanın kiçik sinfinə daxil olasan və orada artıq ayrıca olaraq piano çalmağı öyrənəsən. Sənin üçün axı fərqi yoxdur, əgər bu il daxil olsan, gələn il yuxarı sinifdə olacaqsan. Yox əgər ayrıca hazırlaşsan, onda yuxarı sinfə daxil olacaqsan. Sənin məktubundan mən bunu anladım. Və əgər məsələ belədirsə, mənim sənə məsləhətim budur ki, mümkünsə heç olmasa aşağı sinfə daxil ol. Bir sözlə, özün hər şeyi yaxşıca götür-qoy elə və hansı yaxşıdırsa, elə də et.”

Nəhayət, Məleykə xanım Üzeyir bəyin ana dilində danışmaq və yazmaq “təklifinə” də eyni təmkin və səliqə ilə əməl edir. İlk olaraq əvvəl kiril əlifbasında “Allah qoysa” kəlməsi ilə başlanan dil təcrübələri daha sonra ərəb əlifbasında: “səbr elə, halva olar, ay qora səndən” kimi atalar məsəli ilə davam edir, bəzi məktublar isə ümumiyyətlə Azərbaycan dilində yazılmış sonluqlarla bitir: “Bağ salam dualar ki, xudahafiz. Allah qoysa gələn səfər müfəssəl yazaram. Sevgilin Məleykə”; yaxud: “Acıqlanma ki, kağızım bu səfər müxtəsər oldu və gec yazdım. Səni sevən Məleykə”.

Məleykə xanımın tədricən Azərbaycan dilində tam sərbəst danışdığı və yazdığı məlumdur. Üzeyir bəyin tarixi göstərilməyən, amma artıq Sovet dövrü kiçik bir kağız parçasında Azərbaycan dilində ərəb əlifbasında Məleykə xanıma tələsik yazdığı bir məktub isə deyilənlərə ən bariz sübut ola bilir: “Məleykə! On varaq not kağızı göndər. Həmin kağızdan. Üzeyir.”

Məleykə xanıma bütün qohum və dostlarının, eləcə də Üzeyirin özünün əvvəllər bir qayda olaraq rusca “Malika” müraciəti qarşısında bu kiçik sifariş-məktubdakı “Məleykə” müraciəti onun ömür-gün yoldaşının adının bu şəkildə məhz azərbaycanlı qohumları tərəfindən işlənməyə başladığını və oturuşduğunu göstərir.

Üzeyir bəyin Məleykə xanıma məktublarında açıq nəzərə çarpan daha bir məqam da var: bu, onun sevdiyi qadının və xanımının səhhəti üçün daim çəkdiyi dərin nigarancılıq və narahatlıqdır. Məktublarda Məleykə xanımın hələ gənc yaşlarından sağlamlığı ilə bağlı problemləri olduğu, mütəmadi müalicələr aldığı, bir sıra ağır, hətta infeksiya xəstəliklərə tutulduğu kimi məlumatlar vardır. Üzeyir bəyin yalnız onun özü ilə deyil, qardaşı Ceyhunla,

hətta Sovet dövrünə aid yazışmalarında belə Məleykə xanımın səhhəti məsələsini daim diqqətdə saxladığını, ümumən qayğıkeş, səbirli, mehriban həyat yoldaşı kimi davrandığını görməmək mümkün deyildir.

1912-ci ilin avqust-oktyabr aylarını əhatə edən yazışma həm də Üzeyir bəylə Məleykə xanımın ən uzun müddətli ayrılıq dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Belə ki, birgə həyatlarının bütün sonrakı mərhələlərində onlar kiçik müddətli istisnalarla demək olar ki, istər istirahətə, istərsə Üzeyir bəyin iştirak etdiyi rəsmi toplantıların keçirildiyi şəhərlərə birlikdə səfər etmişlər. Bu səbəbdən Üzeyir və Məleykə xanımın yazışmasının şərti olaraq üçüncü dövrü sayıla biləcək zaman kəsiyində yalnız həmin istisnalara aid az saylı sənədlər yer almışdır ki, bunları da əsasən Üzeyir bəyin Məleykə xanıma göndərdiyi bir neçə məktub və teleqramlar təşkil edir. Diqqətəlayiqdir ki, bilavasitə Üzeyir bəyin özü və ailəsi, əslində bütün Azərbaycan xalqı üçün ən təhlükəli bir vaxtda – 1918-ci qanlı mart hadisələri zamanı – erməni silahlı dəstələrinin Üzeyir bəyin yaşadığı evə hücumundan sonra bolşevik partiyasına mənsub qayını Hənəfi Terequlovun vasitəsilə Şaumyan hakimiyyətindən "Hacıbəyov qardaşları" teatr truppasının "İrana qastrola" çıxmaq icazəsi alaraq Bakını tərk etməsi ilə başlanan ayrılıq da çox uzun sürməmişdir. Üzeyir bəyin 1918-ci ildə İrandan yol adamları ilə göndərdiyi məktublar əldə olmasa da, Məleykə xanımın 22 aprel tarixli cavab məktubundan qastrollarla bağlı İrandakı gözləntilərin özünü doğrultmadığı aydınlaşır və truppasının tezliklə Bakıya qayıdacağına ümid bildirilir. Lakin, yəqin ki, Üzeyir bəy bolşevik-daşnak-rus qüvvələrinin hakimiyyətdə olduğu Bakıya qayıtmağı hələ məqbul saymır. Zülfüqar Hacıbəyova aid sənədlərdən göründüyü kimi, 1918-ci ilin 22 may tarixində Üzeyir bəyin bütün böyük ailəsi – anası Şirin xanım, Məleykə xanım, bacısı Sayad xanım və qızları, qardaşı Zülfüqar bəy və xanımı, qardaşı Ceyhun və digər şəxslər üçün Bakıdan çıxmaq və Ənzəli limanı vasitəsilə İrana keçmək icazəsi əldə edilmişdir.

Bu siyahıdan Ceyhun bəyin İrana getmədiyi məlumdur. Üzeyir bəyin özünün, ailəsinin və teatr truppasının həmin dövr İranda üzləşdiyi ümumi vəziyyət haqqında isə Məleykə xanımın Xatirə dəftərçəsində onun bacısı oğlu Ramazan Xəlilov tərəfindən yazılmış kiçik yazıda bəhs olunur.

Beləliklə, adı çəkilən I cildin I fəslində Üzeyir və Məleykə Hacıbəyovların bir-birinə məktublarından və Məleykə xanımın xatirələrindən ibarət olmaqla Üzeyir bəyin həyatının əsasən iki dövrünü – yeniyetməlik və gənclik illərini əhatə edir. Həmin sənədlərin fonunda Üzeyir Hacıbəyovun şəxsiyyətinin formalaşması prosesinin və yaşadığı mühitin ümumi

mənzərəsi yaranır. Bu şəxsi yazışmalar həmçinin Üzeyir bəyin indiyədək az məlum olan daxili aləmini, şəxsi hisslərini, duyğular dünyasını, ailə münasibətlərini əks etdirir. Həmin məktubların və xatirələrin arxasından Üzeyir bəyin olduqca romantik və sentimental, saf qəlbli, çox ədəbli, sadə və mehriban, səmimi və qayğıkeş, eyni zamanda dözümlü, səbirli, zəhmətkeş, nəhayət sevən və sevilən bir obrazı boylanır. Diqqətəlayiqdir ki, bu Obraz həmin dövr artıq öz adını Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə yazmış – bütün Şərqdə opera teatrının əsasını qoymuş bir Məşhur deyil, özünə qarşı çox tələbkər, nə istədiyini bilən və məqsədinə doğru gedən inadlı bir Gənctir. Artıq sevgilisinə qovuşmuş Bu Üzeyirin bir məqsədi var – ali musiqi təhsili almaq! Bir istəyi var – musiqidə kamilləşmək!

Bu məqsəd, bu istək onun sonrakı illərdə də əsas hədəfi olacaq və qardaşı Ceyhunla yazışmalarının da əsas məzmunu təşkil edəcək.

#### اوزیر حاجی بیگوف و همسرش ملیکه

#### رمانی که در نامه‌ها نوشته شده است

در تاریخ فرهنگ و موسیقی جمهوری آذربایجان در قرن بیستم، به‌سختی می‌توان شخصیتی را یافت که همچون اوزیر حاجی‌بیگلی (حاجی‌بایف)، از همان دوران حیات خود به چنین شهرت گسترده‌ای دست یافته باشد و پس از درگذشتش نیز نام و یاد او همواره با احترام و محبت گرامی داشته شده باشد.

او انسانی بود که تجسم استعدادی الهی، پشتکاری خستگی‌ناپذیر، دانشی که پیوسته با تحصیل، مطالعه و پژوهش گسترش می‌یافت، روحیه‌ای نوگرا، کنجکاو، قدرت مشاهده، توانایی برقراری ارتباط، نیک‌اندیشی و در نهایت مهر و مسئولیت‌پذیری بود. او نه تنها فرزند روزگار خویش، بلکه گویی فراتر از زمان خود متولد شده بود.

اوزیر حاجی‌بیگلی در سه نظام سیاسی و سه دولت متفاوت – روسیه تزاری، جمهوری آذربایجان و جمهوری سوسیالیستی شوروی آذربایجان – زندگی کرد و با وجود همه‌ی آشفتگی‌ها، بحران‌ها، موانع و دشواری‌ها، از تمامی آزمون‌های اثبات خویشتن سربلند بیرون آمد و توانست هم در عرصه‌ی حرفه‌ای و هم در زندگی شخصی، هویت واقعی خود را حفظ کند.

او آهنگساز، رهبر ارکستر، موسیقی‌شناس، استاد، روزنامه‌نگار، نویسنده و مقاله‌پرداز، سردبیر، ناشر، نمایشنامه‌نویس، پژوهشگر، دانشمند و شخصیت اجتماعی و سیاسی بود؛ و در عین حال، فرزندی شایسته، برادری مهربان، دوستی وفادار، همسری دلسوز، خویشاوندی صمیمی، آموزگاری فرهیخته و پیش از هر چیز، انسانی والا بود.

با این همه، حتی امروز نیز — در روزهایی که یکصد و چهلمین سالگرد تولد اوزیر بیگ را با شکوه فراوان، انتشار کتاب‌های تازه، نشست‌های علمی، کنسرت‌ها و نمایش‌های گوناگون گرامی می‌داریم — نمی‌توانیم با اطمینان بگوییم: «ما اوزیر بیگ را به‌خوبی می‌شناسیم.»

زیرا این شخصیت، که از همان سال‌های جوانی همواره در کانون توجه مطبوعات و بعدها موضوع پژوهش‌های فراوان در حوزه‌های مختلف بوده است، هر بار که زندگی و آثارش از زاویه‌ای تازه بررسی می‌شود، روشن می‌گردد که دانسته‌ها و نوشته‌های موجود درباره‌ی او هنوز کامل و جامع نیست.

سال‌ها پیش، زمانی که به پیشنهاد نگارش زندگی‌نامه‌ی مستند اوزیر بیگ بر پایه‌ی اسناد آرشیوی کار خود را آغاز کردم، هر روز بیش از پیش به درستی این حقیقت پی می‌بردم. شاید به همین دلیل همواره با خود می‌اندیشیدم که هنوز پرسش‌های بی‌پاسخ بسیاری باقی مانده و شاید اسناد تازه‌ای نیز یافت شود؛ از این رو هرگز نتوانستم این پژوهش را پایان‌یافته بدانم و حتی امروز نیز آن را به پایان نرسانده‌ام.

به‌زودی روشن شد که اوزیر حاجی‌بایف، در میان شخصیت‌های نامداری که نامشان در اسناد آرشیوهای جمهوری آذربایجان آمده است، شاید بیشترین حجم اسناد را به خود اختصاص داده باشد. طی این سال‌ها، برای مجموعه‌ای که در ابتدا تنها یک یا دو جلد پیش‌بینی شده بود، از هفده صندوق آرشیوی مختلف، مطالبی در حد چهار تا پنج جلد گردآوری شده و روند جست‌وجو همچنان ادامه دارد.

اما سال‌ها می‌گذشت؛ از این‌رو از تصمیم انتشار هم‌زمان همه‌ی جلد‌ها صرف‌نظر کردم و بر آن شدم نخست بخشی را منتشر کنم که معمولاً در آخرین جلد مجموعه آثار شخصیت‌های بزرگ جای می‌گیرد؛ یعنی «نامه‌ها.»

با توجه به اینکه شمار نامه‌های خطاب به اوزیر حاجی‌بایف به صدها و شاید حتی بیش از آن می‌رسید، از میان آن‌ها تنها مکاتبات او با اعضای خانواده، خویشاوندان و نزدیکانش را برگزیدم.

عامل مهم دیگری نیز در این تصمیم نقش داشت. در سال ۲۰۱۳، هنگامی که مجموعه‌ی دو جلدی اسناد «شماخی...» مربوط به کمیسیون فوق‌العاده تحقیق درباره‌ی قتل‌عام آذربایجانی‌ها در سال ۱۹۱۸ را برای انتشار آماده می‌کردم، مطالعه‌ی جنایت‌های هولناک و باورناپذیر گروه‌های مسلح ارمنی علیه مردم بی‌دفاع مسلمان، مرا دچار اندوه و فشار روحی عمیقی کرده بود.

برای آنکه این فضای تلخ بر روح و روانم چیره نشود، هم‌زمان با کار بر روی آن اسناد، نامه‌های عاشقانه‌ی اوزیر بیگ و بانو ملیکه را که سرشار از عشق پاک، صداقت، مهربانی، دلسوزی و لطافتی روح‌نواز بود، در رایانه تایپ می‌کردم.

در حقیقت، هرچه بیشتر این نامه‌ها را می‌خواندم، انگشتانم گویی خود به خود آن دست‌خط‌های ظریف و احساس‌برانگیز را به حروف چاپی و متنی خواندنی تبدیل می‌کردند...

به‌زودی شما نیز این نامه‌ها را خواهید خواند...

جلد نخست این مجموعه که از ۹ فصل و بیش از ۳۰۰ نامه تشکیل شده است، در فصل اول خود مکاتبات میان اوزیر بیگ و بانو ملیکه را دربر می‌گیرد؛ نامه‌هایی که، جز در مواردی اندک، تقریباً برای نخستین بار منتشر می‌شوند.

از نظر زمانی، این مکاتبات به سه دوره تقسیم می‌شوند. دوره‌ی نخست، فاصله‌ی زمانی ژوئن تا دسامبر سال ۱۹۰۹ را دربر می‌گیرد؛ یعنی زمانی که اوزیر جوان، پس از آنکه احساسات قلبی خود را با ملیکه تره‌قولوا — یکی از شش دختر خانواده‌ی تره‌قولوف — در میان گذاشت و پاسخ مثبت دریافت کرد، نگارش این نامه‌ها را آغاز نمود. آشنایی او با این خانواده به سال‌های تحصیلش در مدرسه‌ی عالی تربیت معلم قوری (۱۸۹۹ تا ۱۹۰۴) بازمی‌گشت؛ جایی که با همکلاسی خود علی تره‌قولوف آشنا شده و از همان زمان با خانواده‌ی او که در تفلیس زندگی می‌کردند، رفت‌وآمد نزدیکی داشت. این نامه‌نگاری حدود شش ماه ادامه یافت و درست در آستانه‌ی مراسم ازدواج پایان پذیرفت.

از این دوره، ۱۹ نامه از اوزیر بیگ و ۱۵ پاسخ از بانو ملیکه در دست است. اگر از منظر هنری به این مجموعه بنگریم، می‌توان آن را مقدمه‌ای بر «سمفونی بزرگ عشق» دانست؛ سمفونی‌ای که تا چهل سال بعد نیز در زندگی آن دو نواخته شد.

در حقیقت، این دوران را می‌توان با قهرمانان نخستین اپرای شرق، یعنی «لیلی و مجنون» که اوزیر بیگ خود خالق آن بود، مقایسه کرد؛ با این تفاوت که این «اپرای زندگی» برخلاف داستان لیلی و مجنون، به وصال انجامید. ریشه‌های این عشق حتی به سال‌هایی پیش از ۱۹۰۸ بازمی‌گشت؛ زمانی که اوزیر، پس از دوران قوری — نخستین پنجره‌ی او به جهان بزرگ — در شهر تفلیس، نخستین شهری که در آن با فضای واقعی تئاتر آشنا شد، با خانواده‌ی اصیل و فرهیخته‌ی تره‌قولوف از تاتارهای ساکن حاشیه‌ی رود ولگا، معاشرت یافت و از این آشنایی بهره‌های فراوان برد.

در خانواده‌ی پرجمعیت حسن تره‌قولوف — روشنفکر نامدار، بنیان‌گذار نخستین مدرسه‌ی مختلط دختران و پسران در تفلیس به همراه برادرش و نیز پیشوای مسجد اهل سنت این شهر — شیوه‌ای اشرافی اما آمیخته با فضیلت‌های اخلاقی و فرهنگی، علاقه به دانش، شعر و موسیقی و در عین حال سادگی، صمیمیت و مهربانی حاکم بود؛ فضایی که هر انسانی را مجذوب خود می‌کرد.

نقش این خانواده در شکل‌گیری جهان‌بینی و ذوق هنری اوزیر جوان، از لابه‌لای نامه‌های او و خاطرات بانو ملیکه به‌روشنی نمایان است. بعدها اوزیر بیگ آنچه را از این خانواده آموخته بود، چندین برابر به آنان بازگرداند و شاید اگر امروز نام خانواده‌ی تره‌قولوف در سطحی گسترده شناخته می‌شود، بخش مهمی از آن به سبب پیوند خویشاوندی آنان با اوزیر بیگ باشد.

بانو ملیکه نیز که پس از ازدواج، نام خانوادگی تره‌قولوا را با حاجی‌بیگلی جایگزین کرد، در خانواده‌ی جدید خود با نام ملیکه (ملیکه) شناخته شد و تا پایان عمر، حقیقتاً همچون فرشته‌ای مهربان، همسرش را با عشق، درک و حمایت همراهی کرد.

در واقع، داستان نخستین جرقه‌های عشقی که بعدها توانست از همه‌ی آزمون‌های دشوار زندگی — از فقر و مشکلات طاقت‌فرسای معیشتی گرفته تا بیماری، بحران‌های اجتماعی و روحی، فقدان عزیزان، خطرهای جانی و حتی رنج نداشتن فرزند — سربلند بیرون آید، بیش از آنکه در نامه‌ها بازتاب یافته باشد، در «دفتر خاطرات» بانو ملیکه که از سه متن مستقل تشکیل شده، روایت شده است.

او در خاطرات خود با زبانی روان، شیرین و سرشار از زندگی، از روزهایی سخن می‌گوید که گروهی از جوانان در خانه‌ی خانواده‌ی تره‌قولوف گرد هم می‌آمدند و در دامن طبیعت اطراف تفلیس گردش می‌کردند. در همان روزها، اوزیر دانشجوی تربیت معلم، دسته‌گل‌هایی از گل‌های کوهستانی می‌چید و به ملیکه‌ی نوجوان هدیه می‌داد؛ نخستین نشانه‌های عشقی که سال‌ها بعد، هنگام قدم زدن در بلوار باکو، به اوج خود رسید؛ زمانی که اوزیر، که آن زمان آموزگار و روزنامه‌نگار شده بود، ناگهان با هیجانی آشکار از او پرسید:

«بانو ملیکه، آیا مرا می‌پسندید؟»

این اعتراف عاشقانه، و پاسخ ملیکه که گفت: «باید با خانواده‌ام مشورت کنم.» — پاسخی که در واقع نشانه‌ی رضایت او بود — از درخشان‌ترین صفحات خاطرات او به شمار می‌آید.

حتی پس از این گفت‌وگو نیز، ملیکه‌ی مؤدب، خردمند، مهربان و خوش‌قلب همچنان اوزیر را با ضمیر احترام‌آمیز «شما» خطاب می‌کرد. از همان نخستین نامه‌ها و خاطراتش، می‌توان سیمای زنی فرهیخته، نجیب و همراهی وفادار را دید که بعدها همسر و همفکر اوزیر بیگ شد.

لطافت شاعرانه و موسیقی خاموش نامه‌های این دوره، که با عبارت‌هایی چون «عزیزم، محبوبم، شادی من» آغاز می‌شوند، تنها با خواندن خود این مکاتبات قابل درک است؛ نامه‌هایی سرشار از اعتراف‌های عاشقانه، رنج دوری، اندوه فراق، دل‌نگرانی از دیر رسیدن نامه‌ها و احساساتی از این دست.



تنها دلخوری میان این دو دلداده، از پرسشی به ظاهر ساده اما بی‌احتیاطانه‌ی اوزیر پدید آمد؛ آنجا که از ملیکه پرسید:

«آیا نامه‌های مرا نگه می‌داری؟»

مگر می‌شد نامه‌هایی را که هر روز بارها و بارها خوانده می‌شدند، نگه نداشت؟

آه، اوزیر!

واکنش اوزیر زمانی که در میان پاکت‌های رسیده به دفتر روزنامه‌ی «ترقی» — که سردبیری آن را بر عهده داشت — نامه‌ی مورد انتظارش از ملیکه را نمی‌یافت، چنان تصویر ادبی زیبایی دارد که می‌توان آن را نمونه‌ای از ذوق نویسندگی او دانست:

«من به خزانه‌داری می‌مانستم که دسته‌ای اسکناس در دست دارد، اما با حسرت به آن‌ها می‌نگرد، زیرا هیچ‌یک از آن پول‌ها متعلق به خودش نیست...»

در برنامه آموزشی مدرسه عالی تربیت معلم قوری، آموزش جدی موسیقی برای دانش‌آموزان الزامی بود و هر دانش‌آموز باید نواختن دست‌کم یک یا دو ساز را می‌آموخت. اگرچه اوزیر حاجی بیگلی و مسلم ماقومایف — که هم‌سال، هم‌روز تولد و هم‌کلاس او بودند و بعدها نیز از طریق ازدواج با دو خواهر، با یکدیگر باجناب شدند — نخستین آموزش‌های موسیقی خود را در همین مدرسه فراگرفتند، اما آشنایی آنان با دنیای بزرگ موسیقی از زمانی آغاز شد که به همراه خانواده تره‌قولوف، که میزبان همیشگی آنان بودند، به تماشای اجراهای تئاتر اپرای تفلیس می‌رفتند.

از این رو، بخش‌هایی از خاطرات بانو ملیکه درباره دوران تحصیل اوزیر در قوری، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. او می‌نویسد:

«وقتی دانش‌آموزان مدرسه به سال سوم و چهارم رسیده بودند، ما به صورت گروهی به تماشای اپرا می‌رفتیم... به یاد دارم که اوزیر با چه شور و اشتیاقی اپرای کمدی آرایشگر شهر سویل را با اجرای هنرمندان ایتالیایی تماشا کرد. پس از آنکه با دقت به اثر گوش داد، در زمان تنفس با هیجان فراوان درباره آن سخن گفت و اظهار کرد که اگر بار دیگر این اپرای زیبا اجرا شود، حتماً دوباره برای دیدنش خواهیم آمد. تا آنجا که به خاطر دارم، اوزیر سه بار آرایشگر شهر سویل را تماشا کرد. همچنین آثار چایکوفسکی، به‌ویژه اپراهای یوگنی آنگین و بی‌بی پیک را که در زمان‌های مختلف دیده بود، بسیار دوست داشت و من دریافتم که چایکوفسکی آهنگساز محبوب و الگوی هنری اوست.»

ملیکه خانم در خاطرات خود تنها به این صحنه‌ها بسنده نمی‌کند، بلکه روایت می‌کند که پس از هر اجرای اپرا، اوزیر با شور و هیجان ساعت‌ها پشت پیانوی خانه تره‌قولوف می‌نشست و می‌نواخت؛ تا آنجا که اعضای خانواده برای آنکه مزاحم او نشوند،

بی‌صدا اتاق را ترک می‌کردند. این خاطرات نشان می‌دهد که اوزیر از همان سال‌ها به‌طور کامل در دنیای موسیقی غرق شده بود.

او پیش از آنکه پس از پایان تحصیل برای تدریس به روستای هادروت در قره‌باغ اعزام شود، یک بار دیگر همراه خانواده تره‌قولوف در تفلیس به تماشای اپرای بی‌بی پیک رفت و خطاب به دوستش علی گفت:

«حضور در اجراهای اپرا افق تازه‌ای پیش روی من گشوده است و اکنون می‌دانم که باید در زندگی به سوی چه هدفی حرکت کنم».

با این حال، استعداد اوزیر تنها به موسیقی محدود نبود؛ توانایی نویسندگی او نیز در همین سال‌ها آشکار شد. او داستان طنزآمیزی را که در مدرسه شاهد آن بود، به صورت داستان - فکاهی نوشت. حسن آقا تره‌قولوف، بزرگ خانواده، پس از خواندن این نوشته، به او توصیه کرد آن را به دوست خود محمدآقا شاه‌تختینسکی، سردبیر روزنامه تازه‌تأسیس «شرق روس» که به زبان آذربایجانی در تفلیس منتشر می‌شد، نشان دهد.

ملیکه خانم نقل می‌کند:

«شاه‌تختینسکی بعدها برای پدرم تعریف کرده بود که این فکاهی بسیار مورد پسندش قرار گرفته و به اوزیر گفته است: "هرگز قلم را زمین نگذار." سپس ترجمه‌ها و نوشته‌هایی به او سپرد و بدین ترتیب، اوزیر به تدریج به یکی از نویسندگان فعال این روزنامه تبدیل شد».

در نامه‌های بانو ملیکه، نام یکی دیگر از شخصیت‌های برجسته فرهنگ آذربایجان نیز دیده می‌شود؛ فریدون بیگ کوچرلی، مدیر بخش آذربایجانی مدرسه تربیت معلم قوری، استاد حقوق، روشنفکر، نویسنده، آموزگار و پژوهشگر بزرگ.

نخستین بار اوزیر در نامه‌ای از او یاد می‌کند و می‌نویسد:

«امروز از فریدون بیگ کوچرلی، استاد حقوق مدرسه، نامه‌ای دریافت کردم. از من پرسیده بود آیا حقیقت دارد که با خواهر علی ازدواج می‌کنم؟ همسرش تو را می‌شناسد و بسیار از تو تعریف کرده است. آن‌ها هر دوی ما را تبریک گفته‌اند».

ملیکه نیز در پاسخ می‌نویسد:

«فریدون بیگ کوچرلی و همسرش به دیدن ما آمدند. حالا به یاد آوردم که پیش‌تر همراه برادر و عروزش مهمان خانه ما بوده‌اند. می‌گفتند در خانه ما روزهای بسیار خوشی را گذرانده‌اند. آنان بسیار از تو نزد پدر و مادرم تعریف کردند و ما را به خانه خود دعوت نمودند. به گمانم انسان‌های بسیار شریف و دوست‌داشتنی هستند.»

حضور فعال فریدون بیگ کوچرلی در زندگی شاگردانش و دعای خیر او و همسرش بادی‌صبا خانم برای ازدواج اوزیر و ملیکه، معنایی بسیار فراتر از یک رابطه معمول استاد و شاگرد داشت. این موضوع نشان می‌دهد که در قوری، نسل بزرگی از جوانان آذربایجانی، یعنی آینده‌سازان فرهنگ و اندیشه کشور، در محیطی مشترک پرورش یافته بودند.

از این منظر، مدرسه تربیت معلم قوری نه تنها در تاریخ جنبش روشنگری و حیات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آذربایجان نقشی بی‌بدیل ایفا کرد، بلکه در شکل‌گیری زندگی مشترک اوزیر و ملیکه نیز سهمی انکارناپذیر داشت. در واقع، شهر قوری و این مدرسه، به مکانی سرنوشت‌ساز تبدیل شدند که این دو جوان را با یکدیگر آشنا کرد و مسیر زندگی مشترکشان را رقم زد. به همین دلیل است که در نامه‌های این دوره، پس از ملیکه، اوزیر تنها در برابر یک نام دیگر با احترام و عشق سر فرود می‌آورد: قوری.

وقتی شنید ملیکه همراه خانواده‌اش به سفر می‌رود، تنها خواهش او این بود:

«اگر از قوری گذشتی، از طرف من به این شهر ادای احترام کن.»

جالب آنکه مدرسه قوری برای خانواده ملیکه نیز اهمیت ویژه‌ای داشت. دو برادر او، حنفی و علی تره‌قولوف، از فارغ‌التحصیلان این مدرسه بودند. علی همکلاس اوزیر و مسلم ماقومایف بود و همین آشنایی سبب شد ملیکه با اوزیر، خواهرش بدی‌گل جمال با مسلم ماقومایف و خواهر دیگرش امینه تره‌قولوا با پناه قاسموف (فارغ‌التحصیل سال ۱۹۰۶) ازدواج کنند. خواهر دیگرشان، مریم تره‌قولوا، نیز با قوباد قاسموف، برادر پناه قاسموف، ازدواج کرد. همچنین دخترعموی ملیکه، راحیله تره‌قولوا، همسر مهدی بیگ حاجی باباییگف، از شخصیت‌های برجسته اجتماعی و سیاسی آذربایجان، بود.

از آنجا که ملیکه خانم با بسیاری از فارغ‌التحصیلان مدرسه قوری آشنایی نزدیک داشت، طبیعی است که در خاطرات خود بارها از این مرکز علمی یاد کند و جزئیات جالبی درباره دوران تحصیل اوزیر، مسلم ماقومایف و دیگر دانشجویان آذربایجانی آن مدرسه بیان نماید.

برادرش حنفی تره‌قولوف تنها دوست و خویشاوند اوزیر نبود، بلکه از شخصیت‌های اثرگذار عرصه آموزش و فرهنگ آذربایجان نیز به شمار می‌رفت. علی تره‌قولوف نیز تا پایان عمر دوستی خود را با اوزیر حفظ کرد، در همه فعالیت‌هایش از او حمایت نمود و بعدها خاطرات ارزشمند و صمیمانه‌ای درباره او بر جای گذاشت.

حنفی و علی تره‌قولوف در اجرای نخست اپرای «لیلی و مجنون» نیز نقش مستقیم داشتند. حنفی علاوه بر سازماندهی و رهبری گروه کُر پسران مدرسه آلكسیفسکی، نقش نوفل را نیز ایفا کرد و علی تره‌قولوف همراه اوزیر و چند تن دیگر از فارغ‌التحصیلان مدرسه قوری، در ارکستر ویولن نواخت.

تقریباً همه اعضای خانواده تره‌قولوف — سه برادر و چهار خواهر — در نخستین اجرای اپرای «لیلی و مجنون» حضور داشتند. خواهران از تفلیس به باکو آمده بودند و در جایگاه ویژه بانوان نشستند. ملیکه با افتخار می‌نویسد:

«از ده زنی که در آن شب بدون چادر در سالن تئاتر حضور داشتند، شش نفر از اعضای خانواده ما بودند».

در میان خاطرات و نامه‌های ملیکه درباره این دوره، دو نکته از اهمیت ویژه‌ای برای زندگی‌نامه اوزیر برخوردار است.

نخست آنکه او در دوران تحصیل خود در مدرسه قوری، نت‌های ملودی‌هایی را که می‌شنید یا خود می‌ساخت، در دفتری ویژه یادداشت می‌کرد. این دفتر که بعدها با نام «دفتر قوری» شناخته شد، در نمایشگاه مشهور پاریس در سال‌های ۱۹۰۲-۱۹۰۳ به عنوان نمونه‌ای از آثار دانش‌آموزان به نمایش درآمد.

نکته دوم به دوران تدریس او در هادروت بازمی‌گردد. اوزیر حاجی‌بیگلی پس از پایان تحصیل، به عنوان معلم در این روستای ارمنی‌نشین قره‌باغ مشغول کار شد. یک سال بعد، در ۱۹۰۵، هم‌زمان با اوج گرفتن درگیری‌های مسلحانه ارمنه و مسلمانان در قره‌باغ، خود را در قلب این حوادث یافت.

ملیکه روایت می‌کند که در یکی از خطرناک‌ترین شب‌ها، گروهی از روستاییان ارمنی نیمه‌شب به در خانه اوزیر آمدند، او را از خواب بیدار کردند و گفتند چون نمی‌خواهند آسیبی به او برسد، بهتر است موقتاً هادروت را ترک کند. آنان اسبی برایش آوردند، با مشعل راه را روشن کردند و تا رسیدن او به جاده منتهی به باکو، همراهی‌اش کردند.

این رویداد، افزون بر آنکه نشان می‌دهد اوزیر جوان تنها در مدت یک سال تدریس، احترام عمیقی در میان مردم محلی به دست آورده بود، از منظر تاریخی نیز در شناخت فضای پیچیده و پرآشوب آن روزگار اهمیت فراوانی دارد.

اگرچه مکاتبات اوزیر بیگ و بانو ملیکه در سال ۱۹۰۹ عمده‌تاً پیرامون احساسات شخصی، آشنایی و روابط دو خانواده، نامزدی و مقدمات برگزاری مراسم ازدواج شکل گرفته است، اما در این نامه‌ها، به‌ویژه در نوشته‌های اوزیر بیگ، اطلاعات ارزشمندی درباره رویدادهای اجتماعی شهر باکو، فعالیت‌های او به عنوان معلم و روزنامه‌نگار و نیز برخی جزئیات و واقعیت‌های کمتر شناخته‌شده آن دوران نیز به چشم می‌خورد.

برای نمونه، اوزیر بیگ در نامه‌ای به تاریخ ۵ اکتبر ۱۹۰۹ خبر تعطیلی دو نشریه «اتفاق» و «ترقی» را به ملیکه می‌دهد. او توضیح می‌دهد که روزنامه نخست به دستور دولت و روزنامه «ترقی» — که خود سردبیری آن را بر عهده داشت — به تصمیم بنیان‌گذارش، احمد بیگ آقایف، تعطیل شده است.

اوزیر حاجی‌بیگلی، هرچند از آنکه درست در آستانه ازدواج یکی از مهم‌ترین منابع درآمد خود را از دست داده بود، ابراز نگرانی می‌کند، اما در همان حال می‌کوشد نامزدش را آرام سازد و می‌نویسد:

«عزیزم، از تعطیل شدن روزنامه ما اندوهگین نیستم؛ زیرا بیشتر خوانندگان، به‌ویژه مردم باکو، نه‌تنها این روزنامه را دوست نداشتند، بلکه نسبت به آن دشمنی نیز نشان می‌دادند. به خاطر این روزنامه، ناچار شدم سختی‌ها و ناخوشایندی‌های بسیاری را تحمل کنم.»

منظور اوزیر بیگ از این سخن، اختلافات و کشمکش‌های پی‌درپی میان روزنامه «ترقی» و مجله طنز «زنبور» و همچنین جنجال‌هایی بود که خود او نیز درگیر آن‌ها شده بود.

در یکی دیگر از نامه‌هایش، او از اعتراض معلمان مسلمان باکو در حمایت از اصلاحات آموزشی و اقدامات تنبیهی دولت تزاری پس از آن گردهمایی سخن می‌گوید. او نام شماری از معلمان آشنای خود را که مجازات شده بودند، ذکر می‌کند و می‌نویسد که دیدگاه خود را نیز درباره این موضوع از طریق روزنامه منتشر کرده است.

در واپسین نامه‌های سال ۱۹۰۹ نیز اطلاعات بسیار جالبی درباره روند نگارش دومین اپرای او، «شیخ سنان»، امیدها و انتظاراتش از این اثر، و همچنین آمادگی‌ها برای اجرای آن ارائه شده است.

در اینجا لازم است به نکته مهم دیگری نیز اشاره شود. اوزیر بیگ و بانو ملیکه نامه‌های خود را به زبان روسی می‌نوشتند و این امر برای آن دوران کاملاً طبیعی بود. اما آنچه شگفتی و تحسین برمی‌انگیزد، تسلط فوق‌العاده هر دو، به‌ویژه اوزیر بیگ، بر این زبان است؛ زبانی که زبان مادری آنان نبود و حتی در خانواده اوزیر نیز به آن سخن گفته نمی‌شد و او تنها در دوران تحصیل آن را آموخته بود.

این نامه‌ها به روشنی نشان می‌دهند که او تا چه اندازه بر ظرافت‌ها و ویژگی‌های زبان روسی مسلط بوده است.

با این حال، از مکاتبات سال‌های بعد آشکار می‌شود که اوزیر بیگ، که با برادران خود همواره به زبان آذربایجانی مکاتبه می‌کرد، به تدریج بانو ملیکه را نیز تشویق کرد تا به همین زبان بنویسد و سخن بگوید.

از سوی دیگر، هرچند زبان روسی، زبان رایج ارتباط در خانواده تره‌قولوف بود، اما آنان همچنان زندگی خود را بر پایه سنت‌های یک خانواده مسلمان اداره می‌کردند. در نامه‌های ملیکه بارها به مناسبت‌هایی چون عید رمضان و نیز روزه‌داری خود و دیگر اعضای خانواده اشاره شده است؛ نکته‌ای که پابندی آنان به سنت‌ها و باورهای دینی را نشان می‌دهد.

سرانجام، در اواخر دسامبر سال ۱۹۰۹، پس از برگزاری مراسم ازدواج در تفلیس، این زوج جوان به باکو نقل مکان کردند.

«گفت‌وگو از طریق نامه» میان اوزیر بیگ و بانو ملیکه، سه سال بعد، در تابستان ۱۹۱۲، زمانی از سر گرفته شد که اوزیر برای ادامه تحصیل راهی مسکو شد.

ادامه دارد...

دوره‌ای که به‌طور قراردادی دوره دوم مکاتبات میان اوزیر و ملیکه حاجی‌بیگلی نامیده می‌شود، فاصله زمانی اوت تا اوایل اکتبر سال ۱۹۱۲ را در بر می‌گیرد. از مجموع ۵۱ نامه باقی‌مانده از این دوره، ۳۵ نامه را اوزیر بیگ و ۱۶ نامه را بانو ملیکه نوشته‌اند.

در اینجا باید به تعبیر «نامه‌های باقی‌مانده» توجه کرد؛ زیرا همانند مکاتبات سال ۱۹۰۹، از محتوا و تاریخ نامه‌ها به روشنی برمی‌آید که همه نامه‌ها حفظ نشده‌اند و برخی نیز تنها به‌صورت ناقص، بدون صفحه نخست یا پایانی، به دست ما رسیده‌اند.

با وجود این، مکاتبات این دوره نیز، چه از نظر شناخت ویژگی‌های روابط میان اوزیر و ملیکه حاجی‌بیگلی و چه از لحاظ موضوعات مطرح‌شده در آن، اطلاعات بسیار ارزشمندی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد و به‌ویژه در روشن ساختن برخی تاریخ‌ها و جزئیات زندگی اوزیر بیگ، اهمیت فراوانی دارد.

از روزی که اوزیر بیگ، در ۱۰ اوت ۱۹۱۲، با قطار از باکو راهی مسکو شد، تقریباً از تمامی ایستگاه‌های راه‌آهن مسیر قفقاز برای همسرش کارت‌پستال‌هایی همراه با یادداشت‌های کوتاه می‌فرستاد. محتوای این نامه‌ها نشان می‌دهد که سه سال زندگی مشترک، نه تنها شعله‌های نخستین عشق آنان را خاموش نکرده بود، بلکه آن را گرم‌تر و عمیق‌تر ساخته بود.

برای نمونه، او تنها یک روز پس از ترک باکو، در ۱۱ اوت ۱۹۱۲، از ایستگاه راه‌آهن روستوف-نا-دونو برای ملیکه نوشت:

«پس از جدایی از تو، حال بسیار بدی داشتم؛ بعداً درباره آن بیشتر خواهم نوشت. در طول سفر مراقب خودم هستم و بسیار احتیاط می‌کنم. برای من نگران نباش؛ فقط خواهش می‌کنم تو هم از خودت مراقبت کن، دلتنگ نشو، برای من غصه نخور و مهم‌تر از همه، همیشه روحیه خوبی داشته باش. از تو بسیار خواهش می‌کنم.»

همین احساس، روح حاکم بر دیگر ۳۴ نامه این دوره نیز هست. اندوه و رنج جدایی، شیوه بیان احساسات، اشتیاق بی‌پایان اوزیر برای دیدار دوباره و پیشنهادهایی که برای هرچه زودتر آمدن ملیکه به مسکو مطرح می‌کند، این نامه‌ها را به آثاری تبدیل کرده است که می‌توان آن‌ها را در شمار زیباترین نمونه‌های ادبیات نامه‌نگاری عاشقانه جای داد.

در نامه‌های مسکو، بخش‌هایی که اوزیر از مشکلات مالی همیشگی خود، تلاش برای سامان دادن به زندگی در شهری بزرگ، دشواری‌های روزمره، جزئیات زندگی، و شخصیت‌هایی که با آنان روبه‌رو می‌شود سخن می‌گوید، بی‌تردید حاصل قلم نویسنده و روزنامه‌نگاری است که از قدرت مشاهده و حس طنزی کم‌نظیر برخوردار بوده است.

با این حال، مهم‌ترین بخش این نامه‌ها، اطلاعات ارزشمندی است که او درباره کنسرواتوار مسکو ارائه می‌دهد.

اوزیر، پس از استقرار در مسکو، بی‌درنگ به کنسرواتوار رفت و نخستین برداشت خود را چنین توصیف کرد:

«این معبد مقدس هنر را با قلبی لرزان و سرشار از هیجان نظاره کردم. تنها ظاهر این ساختمان نیز به‌روشنی نشان می‌دهد که در درون آن، هنر بزرگ با نهایت جدیت پرورش می‌یابد.»

پس از اشاره‌ای کوتاه به ارائه مدارک و انجام تشریفات اداری، او با جزئیات دیدار خود با رئیس کنسرواتوار را شرح می‌دهد. از این گزارش روشن می‌شود که آهنگساز جوان آذربایجانی از پیش با آثار او آشنایی داشته و در همان نخستین دیدار نیز توجه وی را جلب کرده است.

اوزیر می‌نویسد:

«امروز نزد رئیس کنسرواتوار، آهنگساز و رهبر ارکستر میخائیل ایپولیتوف-ایوانوف رفتم؛ همان کسی که آثارش را زمانی همراه تو در ژلزنوودسک شنیده بودیم. او بسیار گرم و صمیمانه از من استقبال کرد و درباره آثارم پرس‌وجو نمود. قول دادم آثارم را به او نشان دهم. درباره موسیقی شرق با هم گفت‌وگو کردیم و من بخشی از یکی از آثارش را که به گمانم ناتمام مانده بود، به او یادآوری کردم. او گفت این نکته را در نظر خواهد گرفت و سپس از من خواست هفته‌ای یک‌بار نزدش بروم و کارهایم را به او ارائه کنم. از اینکه سرانجام با یک استاد واقعی روبه‌رو شده بودم، بی‌اندازه خوشحال بودم.»



میخائیل میخایلوویچ ایپولیتوف-ایوانوف، رئیس کنسرواتوار مسکو و آهنگساز، رهبر ارکستر و استاد نامدار روس، پس از آنکه دریافت اوزیر در نوازندگی پیانو مهارت کافی ندارد، توصیه‌های عملی مهمی به او کرد و وی را نزد آهنگساز و استاد برجسته دیگری، الکساندر ایلینسکی، فرستاد.

در این مرحله روشن شد که اوزیر، برای ورود رسمی به کنسرواتوار، باید دست‌کم یک سال دوره آمادگی را پشت سر بگذارد.

اما از نامه‌های بعدی آشکار می‌شود که مشکلات شدید مالی، حساب کردن تک‌تک مخارج، تلاش برای یافتن منبع درآمد، رنج تنهایی، نگرانی نسبت به خانواده پرجمعیتش در باکو و به‌ویژه اختلافات فزاینده با جمعیت «نجات» — که با آن قرارداد همکاری داشت — پیوسته او را از هدف اصلی خود، یعنی ورود به کنسرواتوار، باز می‌داشت.

واکنش ناامیدانه و نگران‌کننده اطرافیانش در باکو نسبت به شرایط پذیرش او در این «معبد مقدس هنر» و تصمیمی که خود گرفته بود، برای او چندان قابل درک نبود. او می‌نویسد:

«آقایان! من برای آموختن موسیقی به اینجا آمده‌ام. اینکه تحصیل من کجا و چگونه انجام شود، برایم اهمیتی ندارد؛ مهم این است که نتیجه مطلوب به دست آید. من می‌توانم دانش نظری لازم برای آهنگسازی را در مدت شش یا هفت ماه، به‌صورت خصوصی، کامل کنم. برای پیانو نیز تنها یک سال آموزش نزد استاد کافی است و پس از آن خودم ادامه خواهم داد. در چنین شرایطی، چرا باید وارد کنسرواتواری شوم که لازم است دو سال تئوری و هفت سال پیانو بخوانم؟ اگر می‌توانم از کوتاه‌ترین راه به هدفم برسم، چه نیازی به پیمودن راهی طولانی است؟»

اگر اندوهی که ملیکه خانم، برادرش جیحون و مسلم ماقومایف از این موضوع ابراز می‌کردند، از نظر اوزیر «خنده‌دار» به نظر می‌رسید، واکنش جمعیت «نجات» به خبر پذیرفته نشدن او در کنسرواتوار، او را به شدت خشمگین می‌کرد.

او با صراحت می‌نویسد:

«جمعیت «نجات» هیچ حقی ندارد که برای من شرط ورود به کنسرواتوار تعیین کند؛ زیرا من با پول آن‌ها درس نمی‌خوانم. افزون بر این، مرا «نجات» برای فراگیری موسیقی به مسکو نفرستاده است؛ خودم به اینجا آمده‌ام. رابطه من با «نجات» صرفاً یک رابطه تجاری است. من هیچ حقی برای دخالت در امور شخصی‌ام به آن‌ها نداده‌ام. در این باره هیچ بحثی نمی‌تواند وجود داشته باشد.»

در همه نامه‌های این دوره، نام جمعیت «نجات» بارها تکرار می‌شود. این جمعیت که اوزیر بیگ بخش عمده‌ای از درآمد خود را از اجرای آثارش در آن به دست می‌آورد و از این جهت، تا اندازه‌ای به آن وابسته بود، در عمل فشار زیادی بر او وارد می‌کرد و به گونه‌ای رفتار می‌کرد که گویی از موقعیت او بهره‌برداری می‌کند. این موضوع همچون رشته‌ای پیوسته، نه تنها در نامه‌های او به بانو ملیکه، بلکه در مکاتباتش با برادرش جیحون و نیز با مسلم ماقومایف — که اوزیر بیشتر امور خود در باکو را به او سپرده بود — نیز دیده می‌شود.

تنگنای مالی گاه اوزیر را به چنان وضعیت دشواری می‌کشاند که ناچار می‌شد حتی تحقیرآمیزترین شروط این جمعیت را نیز بپذیرد. همین فشارها بعدها، با وجود آنکه او در کنسرواتوار مسکو به موفقیت‌هایی دست یافته بود، در تصمیم نهایی‌اش برای نیمه‌کاره رها کردن تحصیل و بازگشت به باکو نقش مهمی ایفا کرد.

دوران تحصیل اوزیر حاجی‌بیگلی در مسکو، جنبه دیگری از شخصیت او را نیز آشکار می‌کند؛ یعنی دوراندیشی و توانایی بهره‌گیری از فرصت‌هایی که یک شهر بزرگ در اختیارش قرار می‌داد. او از نخستین روزهای ورود به مسکو، برای تأمین هزینه‌های زندگی خود و خانواده پرجمعیتش در باکو، با جدیت به دنبال یافتن منابع درآمد تازه بود. این تلاش‌ها او را به شرکت فیلم‌سازی «برادران پاته»، از بزرگ‌ترین مؤسسات سینمایی فرانسه که در روسیه نیز فعالیت گسترده‌ای داشت، رساند.

اوزیر در نامه‌ای می‌نویسد:

«مرا به عنوان یک نویسنده و آهنگساز مسلمان با احترام فراوان پذیرفتند. به آنان پیشنهاد کردم صحنه‌هایی از زندگی مردم شرق را فیلم‌برداری کنند و گفتم که تاکنون در فیلم‌ها تقریباً هیچ تصویری از زندگی مشرق‌زمین وجود ندارد. از من خواستند طرح داستان‌هایی برایشان بنویسم؛ اگر بپسندند، آن‌ها را خواهند پذیرفت.»

در نامه‌های بعدی، او خبر می‌دهد که طرح‌هایی بر اساس نمایشنامه‌های خود، از جمله «شاه عباس» و «شیخ سنجان»، به این شرکت سینمایی ارائه کرده است و می‌نویسد:

«اینجا حسابی به من چسبیده‌اند؛ از من خواسته‌اند سه طرح داستانی ارائه کنم و برای مذاکره نزدشان بروم.»

او همچنین توضیح می‌دهد که این گروه فیلم‌سازی قصد دارد برای ساخت فیلم‌هایی بر اساس آثار پوشکین و لرمانتوف به قفقاز سفر کند و حتی از او نیز دعوت کرده‌اند در این سفر همراهشان باشد، اما او این پیشنهاد را به دلیل تمرکز بر تحصیل موسیقی نپذیرفته است.

در ادامه، اوزیر از مذاکره با شرکت سینمایی دیگری سخن می‌گوید. پس از گفت‌وگوهای طولانی، پیشنهادی جالب به او ارائه می‌شود: اگر هزینه تهیه یک نسخه از فیلمی را که بر اساس داستان‌های او و با سرمایه استودیو ساخته می‌شد پرداخت کند، حق نمایش آن را در مناطقی که با آن‌ها آشنایی داشت — از جمله قفقاز، استان ماوراء خزر، ایران و ترکیه — به دست می‌آورد. اوزیر همه جزئیات این پیشنهاد را برای ملیکه شرح می‌دهد و از او می‌خواهد تنها آن را با جیحون در میان بگذارد و با شخص دیگری مطرح نکند.

زمانی که ملیکه نگرانی خود را ابراز می‌کند که با رواج سینما، آثار نمایشی اهمیت خود را از دست خواهند داد، اوزیر پاسخ می‌دهد:

«پرا یک چیز است و سینماتوگراف چیز دیگری.»

او با درک آینده درخشان هنر سینما، امیدوار بود که اگر جیحون نیز به مسکو بیاید، بتوانند در این زمینه با یکدیگر همکاری کنند و در پایان، این جمله کوتاه اما پرمعنا را به زبان آذربایجانی می‌نویسد:

«این شهر، واقعاً جای ماست.»

در یکی دیگر از نامه‌هایی که برای ملیکه، که بی‌صبرانه در انتظار دیدارش بود، نوشته است، اوزیر می‌گوید:

«در مسکو آدم‌های بیکار را دوست ندارند، اما برای انسان‌های سخت‌کوش احترام زیادی قائل‌اند.»

او در همان حال، همچنان به جست‌وجوی راه‌های تازه‌ای برای کسب درآمد ادامه می‌دهد. در نامه‌هایش می‌نویسد که برای روزنامه معروف «روسکویه اسلووو» مقاله می‌فرستد، آگهی‌هایی درباره تدریس زبان‌های شرقی در آن روزنامه منتشر می‌کند و همچنین شب‌ها، «برای آنکه بیکار نماند»، برای روزنامه‌های برادران اوروجوف ستون طنز مشهور خود با عنوان «از اینجا و آنجا» را می‌نویسد و برای هر سطر، سه کوپک دستمزد دریافت می‌کند.

او در این باره می‌نویسد:

«خودشان از من خواسته‌اند. من هم تا اندازه‌ای برای کسب درآمد و تا اندازه‌ای به سبب نیازی درونی که مرا به نوشتن با سبک خودم وامی‌دارد، این مطالب را می‌نویسم.»

به نظر می‌رسد این «نیاز درونی» هرگز او را ترک نکرد. در نامه‌ای دیگر، دلیل ادامه همکاری خود با مطبوعات باکو و برادران اوروجوف را چنین بیان می‌کند:

«اصلی‌ترین دلیل نوشتن من، بیان اندیشه‌هایم و حفظ پیوند با مردم سرزمینم است.»

با وجود همه این دغدغه‌ها، اوزیر بارها تأکید می‌کند:

«هدف اصلی من موسیقی است.»

اما بلافاصله می‌افزاید:

«با این حال، برای آنکه انسان بتواند با آرامش به موسیقی بپردازد و به نتیجه دلخواه برسد، باید از زندگی آرام و آسوده‌ای برخوردار باشد.»

در حقیقت، مشکلات معیشتی و مسئولیت تأمین نیازهای خانواده پرجمعیتش — که نامه‌های رسیده از باکو همواره آن را به او یادآوری می‌کرد — مانع آن می‌شد که او خود را به‌طور کامل وقف تحصیل موسیقی کند.

رنج روحی و فشار روانی ناشی از این وضعیت، در سراسر نامه‌های او به ملیکه آشکار است. افزون بر این، سرزنش‌هایی که از باکو، از جمله از سوی خود ملیکه، درباره موفق نشدن او در برخی آزمون‌ها به دستش می‌رسید، اندوه و نگرانی او را بیش از پیش عمیق‌تر می‌ساخت.

بدیهی بود که در مؤسسه‌ای در سطح کنسرواتوار مسکو، هنرجویی که حتی آموزش ابتدایی و نظام‌مند موسیقی را نیز نگذرانده بود، نتواند از همان آغاز به موفقیت چشمگیری دست یابد. با وجود آنکه اوزیر بیگ در بسیاری از درس‌ها، به‌ویژه در مباحث نظری، نمرات بسیار خوبی کسب کرده بود، مردود شدن او در درس پیانو — که نیازمند سال‌ها تمرین مستمر و مداوم بود — چندان دور از انتظار به نظر نمی‌رسید.

او در یکی از نامه‌هایش می‌نویسد:

«من فقط می‌خواستم ثابت کنم که برای کنسرواتوار موجودی بیگانه و نامأنوس نیستم. باید خودم را آماده کنم و بعد، اگر لازم شد، وارد آن شوم. برای اینکه شما را ناامید نکنم، به هر حال در امتحان‌ها شرکت کردم؛ اما نتیجه چه شد؟ اکنون ناچارم از ادامه کارم صرف‌نظر کنم و افزون بر آن، در برابر مدیری که در آغاز با مهربانی راه درست را به من نشان داده بود، شرمند شدم.»

با این حال، حتی در چنین شرایطی نیز اوزیر نمی‌خواست همسرش را اندوهگین کند. او بیش از آنکه در پی توجیه خود باشد، می‌کوشید ملیکه را آرام سازد و می‌نوشت:

«فقط این را هم بدان که از میان ده نفر، تنها دو نفر پذیرفته شدند. کسانی که همراه من امتحان دادند، سال‌ها نزد استادان بزرگ آموزش دیده بودند؛ اما من بیچاره حتی یک جلسه هم درس خصوصی نگرفته بودم...» سپس با حسرت می‌افزاید:

«اگر جمعیت "نجات" در آغاز تابستان به حرفم گوش داده بود و امکان می‌داد زودتر به مسکو بیایم و هزینه آمادگی نزد استادان را پردازم، بی‌تردید نفر اول می‌شدم!»

در یکی از بحرانی‌ترین لحظات اقامتش در مسکو، اوزیر در نامه‌ای می‌نویسد که دیگر هیچ پولی برایش باقی نمانده و حتی غذای ظهرش را نیز نسیه می‌خورد. او برای آنکه بیش از این زیر بار بدهی نرود، تصمیم می‌گیرد به باکو بازگردد و سال بعد دوباره برای ادامه تحصیل تلاش کند.

اما سرانجام، با سامان یافتن نسبی اوضاع به کمک بانو ملیکه و دوستانش، و نیز با رسیدن خود ملیکه به مسکو، اجرای این تصمیم برای مدتی به تعویق افتاد.

در تمام این مدت، از خلال نامه‌ها به‌روشنی می‌توان دریافت که ملیکه خانم تا چه اندازه از نظر مالی و روحی پشتیبان همسرش و خانواده بزرگ او بوده است.

مکاتبات اوزیر و ملیکه مربوط به سال ۱۹۱۲، طبعاً با ورود ملیکه به مسکو پایان می‌یابد و اطلاعات مربوط به ادامه دوران اقامت اوزیر در این شهر، از آن پس در نامه‌های او به جیحون، مسلم ماقومایف و خواهرزاده‌اش جمال منعکس می‌شود.

با این همه، در نامه‌های این دوره نکته مهم دیگری نیز جلب توجه می‌کند.

در یکی از نامه‌ها، اوزیر بی‌آنکه پیش‌تر اشاره‌ای کرده باشد، در پایان متن روسی، ناگهان با خط عربی و به زبان ترکی آذربایجانی چنین می‌نویسد:

«ملیکه عزیز! از این پس هر وقت برای نامه بنویسم، به ترکی هم خواهم نوشت. هر نامه من برای تو درسی خواهد بود. اما تو هم باید گاهی برای من به ترکی نامه بنویسی تا ببینم چگونه می‌نویسی. اگر هم اشتباهی داشته باشد، اشکالی ندارد؛ من اینجا

آن را اصلاح می‌کنم و به تو اطلاع می‌دهم. از هر جهت درباره من آسوده‌خاطر باش. از بابت غذا نگران نباش، خوب غذا می‌خورم. به همه خویشان و آشنایان از طرف من سلام برسان. فعلاً خداحافظ. سلامت و پاینده باش. دوستدار تو، اوزیر».

بدین ترتیب، تلاش اوزیر بیگ برای آموزش زبان مادری‌اش به همسر محبوبش، با همین نامه‌های کوتاه آغاز می‌شود. میزان موفقیت ملیکه در این «درس‌ها» را نیز می‌توان از پاسخ‌هایی که بعدها به اوزیر می‌نوشت، دریافت.

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، در آرشیو خانه‌موزه اوزیر حاجی‌بیگلی، از مکاتبات سال ۱۹۱۲، ۳۵ نامه از اوزیر به همسرش و ۱۶ نامه از ملیکه به شوهرش نگهداری می‌شود. با توجه به اینکه نامه‌های اوزیر از مسکو به باکو ارسال می‌شد و پاسخ‌ها از باکو به مسکو، این تفاوت در تعداد نامه‌ها کاملاً طبیعی است.

نامه‌هایی که به باکو رسیده‌اند، عمدتاً حفظ شده‌اند و به احتمال زیاد، اوزیر نیز بخشی از نامه‌هایی را که در مسکو دریافت کرده بود، نزد خود نگه داشته و بعدها به باکو آورده است. وجود نامه‌های جیحون بیگ و مسلم ماقومایف در میان این مجموعه، این احتمال را تقویت می‌کند.

کمتر بودن تعداد نامه‌های ملیکه، دلایل دیگری نیز دارد و هرگز ناشی از بی‌توجهی او نبوده است.

همان ملیکه‌ای که هنگام بدرقه همسرش در ایستگاه راه‌آهن، از اینکه به دلیل ازدحام جمعیت نمی‌توانست آخرین بار او را از پنجره قطار ببیند، عمیقاً اندوهگین شده بود، در نامه‌هایش احساس دلتنگی و رنج تنهایی را با همان شدت و تأثیری بیان می‌کند که در نوشته‌های اوزیر دیده می‌شود.

اما اکنون مسئولیت خانواده بزرگی که اوزیر آن را خانواده خود می‌دانست، بر دوش او نیز قرار گرفته بود. ملیکه با حقوق اندک خود، هم به خانواده همسرش کمک می‌کرد و هم از اوزیر حمایت مالی به عمل می‌آورد.

احساس مسئولیت او در قبال این وظیفه، و برخورد صمیمانه، بردبارانه و سرشار از محبتش با شیرین‌خانم — مادر سالخورده خانواده — و همچنین با برادران، خواهران و فرزندان پرشمار آنان، در سطر سطر نامه‌هایش آشکار است.

ملیکه، افزون بر این، مطمئن‌ترین نماینده و واسطه اوزیر در باکو بود. او پیگیر حل مشکلات، سامان دادن به کارهای معوق، رسیدگی به حساب‌های مالی و انجام همه امور مربوط به همسرش بود؛ به هر جا که لازم بود می‌رفت، با هر کس که ضروری بود گفت‌وگو می‌کرد، و سپس همه جزئیات را با دقت برای اوزیر می‌نوشت، او را دلگرم می‌کرد و آرامش می‌بخشید.

هرگاه نیز با برخی تصمیم‌های همسرش موافق نبود، نظر خود را صریح اما با نهایت ملایمت بیان می‌کرد. برای نمونه، درباره برنامه اوزیر برای ساخت فیلم از آثار نمایشی‌اش، چنین می‌نویسد:

«من فکر می‌کنم اگر آثار نمایشی‌ات را از طریق سینماتوگراف در شهرها نمایش دهی، ممکن است دیگر کسی به تماشای تئاتر نرود؛ زیرا مردم بیش از پیش به دیدن فیلم علاقه دارند. مثلاً اگر در سینمای "فنون" فیلم «شاه عباس» را نمایش دهند، دیگر چه کسی برای دیدن اجرای صحنه‌ای آن به تئاتر خواهد رفت؟ البته خودت بهتر است درباره این موضوع خوب فکر کنی، اما من می‌ترسم که با این کار، نمایشنامه‌هایت را از دست بدهی...»

ملیکه خانم نیز درباره تصمیم اوزیر بیگ مبنی بر به تعویق انداختن ورودش به کنسرواتوار مسکو برای یک سال، با شیوه‌ای آرام و سنجیده نظر خود را بیان می‌کند:

«بله، من خیلی دوست دارم که دست‌کم وارد کلاس‌های مقدماتی کنسرواتوار شوی و همان‌جا نواختن پیانو را به‌طور رسمی یاد بگیری. برای تو چه تفاوتی دارد؟ اگر امسال وارد شوی، سال آینده در کلاس بالاتر خواهی بود؛ اما اگر جداگانه آماده شوی، آن‌گاه مستقیماً وارد کلاس بالاتر می‌شوی. من از نامه‌ات این‌گونه برداشت کردم. اگر واقعاً مسئله همین است، توصیه من این است که اگر امکان دارد، دست‌کم وارد کلاس مقدماتی شو. به هر حال، خودت همه‌چیز را خوب بسنج و هرچه را صلاح می‌دانی، همان را انجام بده.»

سرانجام، ملیکه خانم پیشنهاد همسرش را برای سخن گفتن و نامه‌نگاری به زبان مادری نیز با همان دقت و آرامش پذیرفت. نخستین تمرین‌های زبانی او با عبارت «الله قویسا» (اگر خدا بخواهد) که با الفبای سیریلیک نوشته شده بود، آغاز شد و بعدها با ضرب‌المثل‌هایی که به خط عربی نوشته می‌شد، ادامه یافت؛ از جمله:

«صبر ائله، حلوا اولار، آی قورا سندن.»

(صبر کن، سرانجام شیرینی نصیب خواهد شد.)

برخی از نامه‌های او نیز به‌طور کامل با پایان‌بندی‌هایی به زبان آذربایجانی همراه بود، مانند:

«با هزار سلام و دعا، خداحافظ. اگر خدا بخواهد، در نامه بعدی مفصل‌تر خواهم نوشت.

دوستدار تو، ملیکه.»

و یا:

«از من دلگیر نشو که این بار نامه‌ام کوتاه شد و دیر نوشتم.

دوستدار تو، ملیکه».

به تدریج روشن می‌شود که ملیکه خانم توانسته بود به زبان آذربایجانی کاملاً روان سخن بگوید و بنویسد. یکی از روشن‌ترین شواهد این موضوع، یادداشت کوتاهی است که اوزیر بیگ در سال‌های بعد، احتمالاً در دوران حکومت شوروی، با خط عربی و به زبان آذربایجانی برای همسرش نوشته است:

«ملیکه! ده برگ کاغذ نت برایم بفرست؛ همان نوع کاغذی که قبلاً بود.

اوزیر».

در حالی که پیش از آن، خویشاوندان، دوستان و حتی خود اوزیر معمولاً همسرش را با صورت روسی نامش، یعنی «مالیکا»، خطاب می‌کردند، استفاده از شکل «ملیکه» در این یادداشت کوتاه نشان می‌دهد که این صورت از نام او در میان خویشاوندان آذربایجانی خانواده رواج یافته و تثبیت شده بود.

نکته مهم دیگری که در نامه‌های اوزیر به ملیکه به روشنی دیده می‌شود، نگرانی همیشگی او درباره سلامتی همسرش است. از خلال این نامه‌ها درمی‌یابیم که ملیکه از همان سال‌های جوانی با مشکلات جسمانی دست‌وپنجه نرم می‌کرد، به‌طور مرتب تحت درمان بود و حتی به چند بیماری سخت، از جمله بیماری‌های عفونی، مبتلا شده بود.

نه تنها در نامه‌های او به ملیکه، بلکه در مکاتباتش با برادرش جیحون و حتی در نامه‌های مربوط به دوران حکومت شوروی نیز، اوزیر همواره وضعیت سلامتی همسرش را با دقت دنبال می‌کرد. در مجموع، تصویر مردی مهربان، بردبار، دلسوز و مسئولیت‌پذیر در مقام یک همسر، به‌وضوح از این نامه‌ها نمایان است.

مکاتبات مربوط به ماه‌های اوت تا اکتبر ۱۹۱۲ را می‌توان طولانی‌ترین دوره جدایی اوزیر و ملیکه دانست. در تمام سال‌های بعد، آن دو — به‌جز در مواردی کوتاه و استثنایی — تقریباً همیشه، چه برای استراحت و چه برای سفرهای مربوط به نشست‌ها و مراسم رسمی که اوزیر در آن‌ها شرکت می‌کرد، با یکدیگر سفر می‌کردند.



از همین رو، آنچه می‌توان «دوره سوم» مکاتبات اوزیر و ملیکه نامید، تنها شامل شمار اندکی از اسناد است که بیشتر آن‌ها چند نامه و تلگرام از سوی اوزیر به همسرش را دربر می‌گیرد.

در این میان، یکی از مهم‌ترین این دوره‌ها، روزهای پرآشوب وقایع خونین مارس ۱۹۱۸ است؛ زمانی که نیروهای مسلح ارمنی به خانه اوزیر در باکو حمله کردند و او، خانواده‌اش و در واقع همه مردم آذربایجان در یکی از خطرناک‌ترین مقاطع تاریخ خود قرار داشتند.

پس از این حمله، با میانجی‌گری حنفی ترُقُولوف — برادرزن اوزیر و از اعضای حزب بلشویک — از حکومت استپان شائومیان برای گروه نمایشی «برادران حاجی‌بیگف» مجوز خروج از باکو با عنوان «سفر هنری به ایران» گرفته شد و آنان توانستند شهر را ترک کنند.

گرچه نامه‌هایی که اوزیر در سال ۱۹۱۸ از ایران توسط مسافران برای خانواده‌اش فرستاده بود، امروز در دست نیست، اما از پاسخ ملیکه، به تاریخ ۲۲ آوریل، چنین برمی‌آید که امیدهای اولیه نسبت به موفقیت این سفرهای نمایشی در ایران برآورده نشده بود و او امیدوار بود گروه به‌زودی به باکو بازگردد.

با این حال، به نظر می‌رسد اوزیر هنوز بازگشت به باکوپی را که در آن زمان در اختیار نیروهای بلشویک، داشناک و روس قرار داشت، صلاح نمی‌دانست.

بر اساس اسناد مربوط به ذوالفقار حاجی‌بیگف، در ۲۲ مه ۱۹۱۸ برای تمام اعضای خانواده بزرگ اوزیر — از جمله مادرش شیرین خانم، همسرش ملیکه خانم، خواهرش سایاد خانم و دخترانش، برادرش ذوالفقار بیگ و همسر او، برادرش جیحون و چند تن دیگر — مجوز خروج از باکو و عزیمت به ایران از طریق بندر انزلی صادر شد.

از این فهرست برمی‌آید که جیحون بیگ در نهایت به ایران نرفت.

درباره وضعیت عمومی اوزیر، خانواده‌اش و گروه تئاتر در دوران اقامتشان در ایران نیز، یادداشتی کوتاه در دفتر خاطرات ملیکه خانم وجود دارد که توسط خواهرزاده اوزیر، رمضان خلیل‌اف، نوشته شده است.

در نتیجه، فصل نخست جلد اول این مجموعه، که از نامه‌های متقابل اوزیر و ملیکه حاجی‌بیگف و نیز خاطرات ملیکه تشکیل شده است، عمدتاً دو دوره مهم از زندگی اوزیر را دربر می‌گیرد: سال‌های نوجوانی و جوانی.

این اسناد، تصویری روشن از روند شکل‌گیری شخصیت اوزیر حاجی‌بیگف و محیط اجتماعی و فرهنگی‌ای که در آن رشد یافته بود، ارائه می‌کنند.

این نامه‌های شخصی، همچنین لایه‌هایی از زندگی درونی او را که تاکنون کمتر شناخته شده بود، آشکار می‌سازند؛ دنیای احساسات، عواطف، روابط خانوادگی و شخصیت انسانی او.

از میان این نامه‌ها و خاطرات، سیمای مردی آشکار می‌شود که رمانتیک و احساساتی، پاک‌دل، مؤدب، ساده، مهربان، صمیمی، دلسوز، بردبار، شکیبا، سخت‌کوش و در عین حال عاشق و محبوب است.

نکته درخور توجه آن است که این تصویر، نه از هنرمندی نامدار که نام خود را پیش‌تر در تاریخ فرهنگ آذربایجان ثبت کرده و بنیان‌گذار اپرای سراسر مشرق‌زمین شده بود، بلکه از جوانی پرتلاش، سخت‌گیر نسبت به خود، هدفمند و استوار حکایت می‌کند؛ جوانی که پس از رسیدن به معشوق خود، تنها یک هدف در سر داشت:

کسب تحصیلات عالی موسیقی.

و تنها یک آرزو:

رسیدن به کمال در هنر موسیقی.

این هدف و این آرزو، در سال‌های بعد نیز مهم‌ترین دغدغه او باقی ماند و محور اصلی نامه‌نگاری‌های او با برادرش جیحون را نیز تشکیل داد.